

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ ESERLERİNDEN GARİP SENEM ŞAH (Dil İncelemesi - Metin - Aktarım)

Ümit EKER*

Geliş Tarihi: Kasım, 2017

Kabul Tarihi: Aralık, 2017

Öz

Garip Senem Şah Hikâyesi Anadolu ve Türkistan'da asırlar boyu söyleneğelmış ve bugüne kadar ulaşmıştır. Hikâyenin bu denli sevilip benimsenmesi, Türk dünyasının değişik bölgelerinde farklı varyantların oluşmasına neden olmuş, bunlar zaman zaman yazıya geçirilmiş, hatta bu metinler üzerinden tiyatro, opera, bale ve dramlar düzenlenmiştir. Hikâyenin Türkmenistan, Özbekistan, Karakalpak, Kabardin, Karaim, Kazan, Uygur hatta Gürcü ve Ermeni varyantları da bulunmaktadır.

Bu çalışmada İsveçli müsteşrik Gunnar Jarring'in 1982 yılında *Literary Texts From Kashgar* adlı eseri içinde yayımladığı Çağatay Türkçesiyle yazılmış *Gharip Sannam Shah* hikâyesinin dil özellikleri incelenmiştir. Çalışmada dil incelemesinin yanı sıra metnin çevriyazısını ve Türkiye Türkçesine aktarımını da içermektedir. Metin kurulurken Batur Erşednov'un 1984 yılında Bulak dergisinde *Garip ve Senem* adıyla yayımladığı Uygur Türkçesi nüshasıyla karşılaştırmalar yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Âşık Garip, Garip ve Senem Şah, Çağatay Türkçesi, Gunnar Jarring, Uygur Türkçesi.

GHARIP SANNAM SHAH FROM THE WORKS OF CHAGATAI TURKISH

(Linguistic Analysis - Text – Intralingual Translation)

Abstract

The Story of Gharip Sannam Shah (The Story of Âşık Gharip) has been narrated for ages in Anatolia and Turkistan and has come to the present day from generation to generation via oral culture. It has been loved and internalized to such an extent that its different variations have been created in different regions of Turkic world, these different variations have been reported in written forms from time to time, and moreover theatres, operas, ballets and dramas have been organized based on these reports. There are other variations of the story in Turkmenistan, Uzbekistan, Karakalpak, Kabartay, Karayim, Kazan, Uyghur, and even in Armania and Georgia.

In this study, we examine and analyze the linguistic features of *Gharip Sannam Shah* which was written in Chagatai language and published by the Swedish orientalist Gunnar Jarring in 1982 inside his book *Literary Texts From Kashgar*. Besides the analysis of its language, the study also contains its transcription and intralingual translation to Turkey Turkish. Also in the study, the text has been compared with the Uyghur copy which was published by Batur Erşednov in the journal Bulak in 1984 under the title of *Gharip ve Sannam*.

Keywords: Âşık Gharip, Gharip and Sannam Shah, Chagatai Turkish, Gunnar Jarring, Uyghur Turkish.

* Yrd. Doç. Dr.; Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, umiteker@gmail.com.

Giriş

Avrupa Türklük biliminin önemli merkezlerinden İsveç'teki Türkoloji çalışmalarının XVII. yüzyıla kadar uzandığı bilinmektedir. İsveçli Türkologlar Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde elde ettikleri tarihî eser ve belgeleri ülkelerine getirmişler ve bunları özellikle Lund ve Uppsala Üniversitesi kütüphanelerine bağışlamışlardır. Bu nedenle bu iki üniversitede zamanla Türkçe yazma ve matbu eserlerden oluşan zengin koleksiyonlar meydana gelmiştir (Törnvall, 2014: 104; Çakmak, 2016: 13).

Sözü edilen koleksiyonlardan biri Lund Üniversitesinde bulunan Jarring koleksiyonudur. Koleksiyon İsveçli diplomat ve Türkolog Gunnar Jarring (1907 - 1982)'in 1982 yılında Doğu Türkistan bölgesinden getirdiği yazma eserlerden oluşur. Bu koleksiyon dünyanın üçüncü büyük Doğu Türkçesi yazma eserleri koleksiyonu olup Jarring'in Kaşgar, Yarkent, Hoten gibi şehirlerde satın aldığı el yazmaları, edebî eserler, tarihî ve hukuki belgeler, tıp kitapları, ticaret ve tasavvufla ilgili kitaplar, misyonerlik faaliyetleriyle ilgili eserler olmak üzere pek çok materyalden oluşur (Törnvall, 2014: 104)¹.

Jarring koleksiyonu XVI - XX. yüzyıllar arasında derlenmiş farklı yüzyıllara ve tarihlere ait 560 el yazması eserden meydana gelir. Koleksiyonun bir kısmı Gunnar Jarring'in 1929 - 1930 yılları arasında doktora tezi² için saha çalışması yaptığı yıllarda bizzat kendisi tarafından satın alınmıştır³. Koleksiyonda bulunan eserlerin büyük kısmı Başta Uygur Türkçesi olmak üzere Özbek ve Çağatay Türkçelerinde yazılmış kitaplardan oluşur. Ayrıca az sayıda Arapça ve Farsça eser de vardır. Koleksiyonda, klasik edebiyattan halk edebiyatına, dini eserlerden ticari, tıbbi, hukuki ve tarihî belgelere kadar pek çok eser bulunur. Bütün bunların yanı sıra koleksiyonu önemli kılan unsurlardan biri de Doğu Türkistan'da İsveç Misyonerlik faaliyetlerinde bulunan İsveç Misyonerlik Ahdi Kilisesi (1894 - 1938) matbaasında basılan eserlerin de bu koleksiyonda bulunmasıdır (Törnvall, 2014: 104 - 107).

Üzerinde çalışılan *Garip Senem Şah*⁴ hikâyesi, Gunnar Jarring'in 1982 yılında İsveç'in Lund şehrinde yayımladığı *Literary Texts From Kashghar* adlı eserdeki nüshadır⁵. Buradaki

¹ Ayrıca bk.; Jarring 1946.

² *Studien zu einer osttürkischen Lautlehre* (Doğu Türkçesi Ses Bilgisi Araştırmaları) isimli Almanca tez çalışması, Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerinin konuştuğu dilin ses bilgisini ele almaktadır (Johanson, 2002: 14 - 16; Törnvall, 2014: 104).

³ Gunnar Jarring'in hayatı, şahsiyeti, koleksiyonunu nasıl topladığı vb. konulara, çalışmanın içeriğiyle doğrudan ilgili olmadığı gerekçesiyle burada değinilmeyecektir. Bu konulardaki ayrıntılı bilgiler için bk.; Jarring, 1979; 1986; Törnvall, 2014: 103 - 111; Çakmak, 2016: 13 - 21.

⁴ Hikâyenin ismi nüshalara göre farklılık göstermektedir. Örneğin Sincan Halk Neşriyatından *Bulak* dergisinin 1984 yılındaki 11. sayısında hikâyenin adı *Garip ve Senem* olarak geçer. Bk.; Erşednov, 1984: 212. Ancak üzerinde çalıştığımız Gunnar Jarring'in 1982 yılında yayımladığı *Literary Texts From Kashghar* adlı eserde hikâyenin adı *Gharib Sannam Shah* "Garip Senem Şah" şeklindedir. Bk.; Jarring, 1982: 6.

⁵ Eserin Uygur Türkçesiyle yazılmış çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Örneğin, Nerin Köse ve Alimcan İnyet, hikâyenin biri Türkmen Türkçesiyle ikisi Uygur Türkçesiyle olmak üzere üç varyantına değinmiş ve bu varyantların

nüsha eksiktir. Eserin kısmen alınıp yayımlandığı düşünülmektedir. Her sayfada bir varak olacak şekilde tıpkıbasımı yapılan eser, 7 - 18. sayfalar arasındadır ve 18. sayfadan başlayıp 7. sayfada son bulmaktadır. Bu yönüyle eser, 11 varak (22 sayfa)'dır. Her sayfada çoğunlukla 10, bazen de 11 satır bulunmakta; sayfa kenarlarında yer yer notlar görülmektedir⁶. Gunnar Jarring'ın yayımladığı nüshanın Nerin Köse ve Alimcan İneyet'in tespit ettiği nüshalar ve 1984 yılında Bulak dergisinde yayımlanan nüsha ile önemli benzerlikler taşıdığı görülür. Hikâyenin Anadolu varyantları üzerine yapılan en önemli çalışma Fikret Türkmen'e aittir⁷. Türkmen'in doktora tezi olarak hazırladığı çalışma daha sonra kitaplaştırılmıştır⁸.

F. Türkmen'in yayını üzerinden başka yayınlar da yapılmıştır. Örneğin, Adnan Özyalçiner'in *Âşık Garip ile Şah Senem* adlı çalışması bunlardan biridir⁹. Dil incelemesi bölümüne geçmeden önce burada *Garip Senem Şah* hikâyesinin Uygur varyantlarındaki şeklini ortaya koymak ve hikâyeyi özetlemek gerekir.

Garip Senem Şah

Türk halk edebiyatı içerisinde önemli yer tutan halk hikâyeleri XV. yüzyıldan itibaren bütün Türk dünyasında yaygın olarak görülmeye başlamıştır. Toplumsal değişme ve gelişmelere paralel olarak görülen bu anlatı geleneği aşk, kahramanlık gibi konular üzerinden gelişme göstermiştir. Bugün yaşayan pek çok halk hikâyesinin kaynağında Azerbaycan'ın olması bölgedeki İran etkisiyle açıklanabilir (Türkmen, 1995: XIII).

Çoğunlukla merkezinde bir kahramanın bulunduğu halk hikâyeleri zamanla profesyonel âşıklar tarafından kahvehanelerde, düğün toy gibi cemiyetlerde anlatıla anlatıla bütün Türk dünyasına yayılmıştır. Anlatıcıların çok olması, farklı coğrafyalarda farklı anlatıların ve kültürlerin de etkisiyle birçok varyanta sebep olmuştur.

Gerek Anadolu'da gerekse Türkistan (Orta Asya) sahasında sevilen ve devirden devire nakledilen halk hikâyelerinden biri de Garip Senem Şah Hikâyesidir. Hikâye Türk dünyasının farklı bölgelerinde farklı biçimlere bürünmüş, hakkında tiyatro, opera, bale ve dramlar düzenlenmiştir (Türkmen, 1995: 109).

karşılaştırmasını yapmışlardır. Bk.; Köse vd., 1996: 43 - 57. Uygur varyantlarından birisi *Garip Senem* adıyla Doğu Türkistanlı Abdulkerim Rahman tarafından derlenmiş ve 1981 yılında Uygur Halk Destanları adıyla Sincan Halk Neşriyatı'nda yayımlanmıştır (Köse vd., 1996: 44). Diğer Uygur varyantı ise yine Uygur Halk Destanları adıyla Sincan Halk Neşriyatı tarafından aynı adla 1986 yılında yayımlanmıştır (Köse vd., 1996: 44). Sincan Halk Neşriyatı tarafından 1984 yılında *Bulak* dergisinde *Garip ve Senem* adıyla bir nüsha daha yayımlanmıştır. Bk.; Erşednov, 1984: 212 - 285).

⁶ Eserdeki olayları açıklama mahiyetindeki bu yazılar, olay örgüsünün bozulmaması için çevriyazıya dâhil edilmemiştir.

⁷ Hikâyenin Anadolu varyantlarına değinilmeyecektir. Bu varyantlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk.; Türkmen, 1995: 15 - 30.

⁸ Bk.; Türkmen, 1995.

⁹ Bk.; Özyalçiner, 2007.

Âşık Garip hikâyesiyle ilgili Türkiye’de ve Türkiye dışında pek çok çalışma yapılmıştır. Türkiye’de yapılan çalışmaların en önemlisi Fikret Türkmen’in 1974 yılında tamamladığı “*Âşık Garip Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Araştırma*” adlı doktora tez çalışmasıdır. F. Türkmen çalışmasında Âşık Garip üzerinde yapılan çalışmalar hakkında geniş bir bibliyografya vermiş¹⁰, hikâyenin altı yazma, sekiz sözlü anlatım, bir Karaim, 1967 ve 1968 tarihli iki Azerbaycan varyantının karşılaştırmasını yapmıştır. F. Türkmen ayrıca bu varyantlardan iki yazmayı ve derlenen üç sözlü varyantı da eserine almıştır.

Hikâye Anadolu dışında bütün Türk dünyasında bilinmekte ve halk ozanları tarafından anlatılmaktadır. Özellikle Anadolu dışındaki varyantları gösteren çalışmalardan biri de Safira Yakubova’nın *Azerbaidjanskoe Narodnoe Skazanie ‘Âşık Garib* adlı çalışmasıdır. 1968 yılında yayımlanan eserde hikâyenin Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Karakalpak, Kabardin, Karaim, Gürcü ve Ermeni varyantları karşılaştırılmıştır (Türkmen, 1995: XXXI).

Âşık Garip hikâyesi üzerine ilk çalışmalardan biri de İlhan Başgöz’e ait 1945 yılında yapılan *Âşık Garip ve Şahsenem Hanım* adlı lisans tez çalışmasıdır. İ. Başgöz ayrıca 1949 yılında *Biyografik Türk Halk Hikâyeleri* adıyla hazırladığı doktora tezinde Âşık Garip hikâyesine yer vermiştir (Türkmen, 1995: XXX).

Âşık Garip hikâyesinin Kazan Tatarlarındaki varyantı ise Gülhan Atnur tarafından çalışılmıştır. *Kazan Tatarlarında ‘Şahsenem ve Garip Hikâyesi* adını taşıyan çalışmada hikâye şekil ve içerik açısından incelenmiş, tespit edilen epizot ve motifler F. Türkmen’in tespitleriyle karşılaştırılmıştır (Atnur, 2007: 150).

Âşık Garip hikâyesinin Uygur varyantları ise Nerin Köse ve Alimcan İnyet tarafından *Âşık Garip’in Türkmen ve Uygur Varyantları Üzerine*” adlı makale çalışmasıyla ortaya konmuştur. N. Köse ve A. İnyet bu çalışmada “Şahsenem Garip” adıyla halk ağzından derlenmiş Türkmen Türkçesiyle yazılmış bir hikâye ile Uygur Türkçesiyle yazılmış iki farklı varyantı karşılaştırmıştır. N. Köse ve A. İnyet’in incelemeye aldığı Uygur Türkçesiyle yazılmış varyantlardan biri Doğu Türkistanlı bilim insanı Abdülkerim Rahman’ın derleyip 1981 yılında “Uygur Halk Destanları” adıyla yayımladığı varyant, diğeri ise 1986 yılında yayımlanan ve içinde beş hikâyenin bulunduğu varyanttır. Araştırmacılar biri Türkmen Türkçesi ikisi Uygur Türkçesi bu üç yazmayı olay örgüsü, şekil özellikleri ve motifler yönünden karşılaştırmışlardır (Köse vd., 1996: 43 - 57).

Bu çalışmada ise Âşık Garip hikâyesinin N. Köse ve A. İnyet’in tespit ettiği Uygur Türkçesi varyantlarından farklı olarak *Garip Senem Şah* adıyla Gunnar Jarring tarafından 1982

¹⁰ Bu çalışmaların tamamına burada değinilmeyecektir. Ayrıntılı bilgi için bk.; Türkmen, 1995: XXX - XXXVI).

yılında *Literary Texts From Kashgar* adlı eser içinde yayımlanan nüshanın dil özellikleri incelenmiştir. Nüsha başından ve sonundan eksik olup dil incelemesi mevcut metne göre yapılmıştır. Ancak hikâyenin olay örgüsünde Batur Erşednov tarafından 1984 yılında *Bulak - Uygur Klasik Edebiyatı ve Halk Egiz Edebiyatining Mecmuesi*'nde *Garip ve Senem* adıyla yayımlanan nüshası kullanılmıştır¹¹. Batur Erşednov'un Sincan Halk Neşriyatı tarafından yayımlanan nüshası, N. Köse ve A. İneyet'in incelediği Uygur Türkçesi nüshalarına benzemekle birlikte bazı farklılıklara da sahiptir. Bu farklılıklardan bazıları dipnotta gösterilmiştir¹². Batur Erşednov'un derlediği nüshaya göre "Garip Senem Şah" hikâyesinin olay örgüsü şu şekildedir¹³:

Diyarbakır'da padişah Şah Abbas ve onun akıllı veziri bir gün ava çıkarlar. Bu sırada ikisinin hanımları da hamiledir. Bunlar birbirinden habersiz olarak hanımlarının hamileliklerini düşünerek önlerine çıkan tavşanı¹⁴ vurmazlar. Sonra durumu birbirlerine anlattıklarında niyetlerindeki benzerliğe istinaden aralarında anlaşma imzalarlar. Buna göre doğacak çocuklar cinsiyetleri farklı olması hâlinde birbirleriyle evlendirilecek, erkek olurlarsa tahtı paylaşacaklar, kız olurlarsa aynı delikanlıya koca olacaklardır.

Çocuklar dünyaya gelir. Padişahın kızı, vezirin de oğlu olur. Doğumlar bütün ülkede toyla kutlanır. Padişah kızına Şahsenem, veziri Hasan da oğluna Garip adını verir. Şahsenem ve Garip okul çağına gelince aynı okula kaydolurlar. Garip, okuldayken babası Hasan'ı kaybeder, annesi ve kız kardeşiyle birlikte yaşamaya devam eder.

Garip ve Şahsenem dokuz yaşına gelene kadar birlikte okula giderler, vakitlerini birlikte geçirirler. Dokuz yaşına geldiklerinde her ikisi de akıl ve ferasetçe kemale ermişlerdir. Bir gece her ikisi de Hz. Muhammed'in elinden aşk şarabını içerler ve birbirlerine nikâhlanırlar. İlerleyen zamanda Garip ve Şahsenem'in evlilikleri gündeme gelir. Padişah kızını vezirin oğluyla evlendirmek için bir anlaşma imzaladığını belirtse de hanımı kendilerinden daha aşağıda oldukları gerekçesiyle bu evliliğe razı olmaz.

Bunun üzerine Şahsenem babası Şah Abbas tarafından okuldan alınır. Garip bu duruma çok üzülür. Şahsenem de Garip'i göremediği için odasında günlerce ağlar. Padişah kızını teskin etmek için Şahsenem'in arkadaşlarını çağırır, ancak bundan sonuç alamaz. Garip ile Şahsenem ne yapsalar da birbirleriyle görüşmeyi başaramazlar. Padişah kızından uzak olması için Garip'i

¹¹ Bk.; Erşednov, 1984: 212 - 285.

¹² Uygur Türkçesi nüshaları arasındaki bütün farklılıkların tespiti bu çalışmanın konusu olmadığı için sadece önemli farklılıklar belirtilmiştir.

¹³ Çevriyazısı yapılan metin eksik olduğu için Sincan Halk Neşriyatı tarafından yayımlanan *Bulak* dergisinin 11. sayısında, 212 - 285. sayfalar arasında *Garip ve Senem* adıyla yayımlanan metinden yararlanılmıştır. Bk.; Erşednov, 1984: 212 - 285.

¹⁴ Diğer Uygur varyantlarında "gebe geyik" olarak geçmektedir. Bk.; Köse vd., 1996: 45.

Hasan vezirinin memleketi Bağdat'a sürgüne gönderir. Garip annesi ve kız kardeşi Gülnihal'i alarak Diyarbakır'dan ayrılır. Garip'in Diyarbakır'dan ayrılmasıyla Şahsenem iyice hastalanır, odasından çıkmaz olur.

Garip uzun bir yolculuktan sonra Bağdat'a varır. Bağdat padişahı babasının nüfuzuna istinaden Garip'i ve ailesini çok iyi karşılar, kendilerine binek hayvanları ile bir kâse altın verir. Hasan vezir hazinesinin bir kısmını ölmeden önce buraya emanet etmiştir. Bu hazineyi ailesine ulaştırması için de Bağdat padişahını vekil tayin etmiştir. Garip ve ailesi bu parayla bir ev alır ve Bağdat'a yerleşir.

Garip bir gün falcı bir kadınla tanışır ve ona fal baktırır. Falcı Garip'e Şahsenem'in başına gitmesini ve oradaki bahçivana evlatlık olmasını söyler. Garip durumu annesine anlatır ve ondan Diyarbakır'a dönmek için izin ister. Annesi istemeyerek de olsa izin verir. Garip annesi ve kız kardeşiyle vedalaşarak Diyarbakır'a doğru yola çıkar. Yolda bir dağın eteğinde bağa rastlar. O bağda Cüneyd-i Bağdadi oturmaktadır. Cüneyd-i Bağdadi ona birtakım sorular sorar ve Garip'in sorulara doğru cevap vermesi üzerine onu dualarla yolcu eder. Garip ilerlerken yolunu iki soyguncu keser. Ancak Garip'in alınacak hiçbir şeyi yoktur. Bunun üzerine soyguncular Garip'i köle pazarında satmak üzerine yanlarında götürürler.

Garip bunları yaşarken Şahsenem odasından çıkmaz, kimseyle görüşmez, günlerini büyük bir mutsuzluk içinde geçirir. Kendisi için birçok talipliler çıkar, fakat babası kızının rahatsızlığını öne sürerek bunları her defasında geri çevirir. Şah Abbas bir gün kızının hastalığını öğrenmek için falcıları çağırır. Falcılar kızının aşk belasına tutulduğunu, şayet güzel bir bahçe yapılırsa huzura kavuşabileceğini söylerler. Padişah bunları duyunca maiyetindekilere buna uygun bir yer bulunmasını ve içinin söylendiği gibi düzenlenmesini emreder.

Yer bulunur, içi söylenildiği gibi düzenlenir. Şahsenem'in yanına yüz halayık kırk da köle verilmesi emredilir. Halayıklar ve otuz dokuz köle bulunur ancak bir köle bulunamaz. Bunun tamamlanması için köle pazarına çıkarlar. Pazarda dolaşırken o iki soyguncunun arasında Garip'i görürler ve onu satın alıp bağa getirirler. Garip bu kişilerin Şahsenem'in bahçıvanları olduğunu, bahçıvanlar da bu kişinin Garip olduğunu anlamaz. Bahçıvan yolda giderken Garip'e kendisine evlatlık olmasını teklif eder. Garip de bunu kabul eder.

Garip bağda canla başla çalışır. Bahar gelmiş, güller açmış bülbüller ötmeye başlamış, çimenler yeşermiştir. Bahçıvan baba bir gün Garip'e Şahsenem'e götürülmek üzere gül toplamasını söyler. Garip sevinir ve rengarenk ve hoş kokulu güller toplar. Güllerin arasına bir de mektup koyar. Şahsenem gülleri elince alınca Garip'in kokusunu alır ve güllerin arasındaki mektubu bulur. Sonra babasından bağda gezinmek için kırk gün izin alır.

Bundan sonra Garip ve Şahsenem bağda gizli gizli buluşurlar, dolaşırlar. Halayıkların içinde Gülcemle¹⁵ adında Garip'e âşık bir kız vardır. Garip'e, aşkına karşılık vermemesi durumunda Şahsenem'le buluştuklarını padişaha haber vereceğini söyler. Garip kızı tersler ve yanından kovar.

Garip ve Şahsenem bağda günlerini eğlence içinde geçirirlerken padişaha âşıkların bağda buluştukları haberi verilir. Şah Abbas bu duruma çok kızar ve Garip'in yakalanarak zindana atılmasını emreder. Bu iş için Abdullah Şatır görevlendirilir. Abdullah Şatır Garip'i yakalar ancak Şahsenem'in yalvarması üzerine Garip'i bırakır. Fakat Şah Abbas tekrar adam gönderir. Bu kez Şahsenem yakalanmaması için Garip'e bağdan gitmesini söyler. Garip biraz da yanlış anlayarak bağdan ayrılır.

Garip bağdan ayrıldıktan sonra Semak şehrine yerleşir. Şahsenem ayrılığa dayanamayarak Akça Ana'dan Şirvan'ın Semak beldesine giderek Garip'i bulup getirmesini ister. Akça Ana erkek kılığına girerek Şirvan'ın Semak beldesine gider. Kendisini burada hoca gibi gösterir. Garip'i bulur ve onu dönmeye ikna eder. Birlikte Diyarbakır'a doğru yola çıkarlar. Akça Ana yolda denemek için Garip'e aşk şiirleri söyler. Garip buna çok kızar, ancak gerçeği öğrenince rahatlar. Garip ile Akça Ana Diyarbakır'a varırlar, Şahsenem ile tekrar buluşurlar. Bu arada Akça Ana da sevgilisi Ezber Hoca İşan'ı düşünmektedir, ancak Şahsenem, Akça Ana'nın Garip'i düşündüğünü zannederek üzülür. Garip bunun böyle olmadığını söyleyerek Şahsenem'in gönlünü alır. İlerleyen zamanda Şahsenem Garip'e, babasının bağa tekrar adam göndereceğini, kendilerini yakalatacağını bu yüzden birlikte başka bir şehre gitmeleri gerektiğini söyler. Garip ve Şahsenem birlikte bağdan ayrılmaya karar verirler ve halayıkların sarhoş oldukları bir gece birlikte Şirvan'a doğru yola çıkarlar. Üç gün üç gece yürürler. Yürümekten Şahsenem'in ayakları su toplar. Garip yürüyüş boyunca Şahsenem'i sırtında taşır. Yolculuğun yedinci gününde çöl tarafından bir toz bulutu belirir. Kendilerine doğru birileri gelmektedir. Şahsenem çok geçmeden gelenlerin babasının adamları olduğunu görür ve tanınmaması için Allah'a dua eder. Allahuteala Şahsenem'in duasını kabul eder ve onu öncekinden dokuz kat daha güzel bir kız hâline getirir. Şah Abbas kendi kızı olduğunu bilmeden Şahsenem'e âşık olur. Esasen Şahsenem yüzündeki örtüyü çıkarınca orada bulunan herkes hayranlıktan düşüp bayılmıştır.

Şahsenem onların bu baygınlıklarından faydalanarak Garip'in arkasına düşer, tekrar bağa gelir. Şah Abbas ve maiyetindekiler kendilerine geldiklerinde Şahsenem'i göremezler, birbirlerine şaşkınlıkla bakışırlar. Şah Abbas durumu vezirine sorar. Vezir ise kızın, kendisinin öz kızı Şahsenem olduğunu söyler. Şah Abbas aşk ateşinin ne denli yakıcı bir ateş olduğunu

¹⁵ Diğer Uygur varyantlarında "Süçük" adıyla geçmektedir. Bk.; Köse vd., 1996: 47.

bizzat kendisi tecrübe ederek anlamıştır. Bunun üzerine kızı Şahsenem'i Garip'e vermeye razı olur ve Diyarbakır'a döner. Bağdat'a Garip'in annesi ve kız kardeşini getirmeleri için adam gönderir. Garip'in annesi ve kız kardeşini bulup getirirler. Şah Abbas Garip'in annesine kızı Şahsenem'i Garip'e verdiğini oğlunu bulup getirmesini söyler. Kendisi de adamlarına Garip'i bulmaları emrini verir. Her yerde Garip'i ararlar. Babahan Şatır¹⁶ Şirvan'da Garip'i görür. Garip Babahan Şatır'dan Şahsenem'e selam gönderir. Babahan Şatır Diyarbakır'a döner ve Şahsenem'e Garip'in Şirvan'da sıkıntı içinde olduğunu söyler.

Aradan yedi yıl geçer. Garip ve Şahsenem birbirlerinden ayrı ızdırıp içinde hayatlarını sürdürürler. Bir gün Akça Ana ve Şahsenem bağa gezintiye çıkarlar. Tuna nehrinin kenarına geldiklerinde oradan geçmekte olan bir kervan görürler. Şahsenem kervandaki bir kişiye Garip'i görüp görmediğini sorar ve ondan Garip'in öldüğü cevabını alır. Şahsenem bu habere çok üzülür. Bir müddet sonra Şahsenem Şirvan'a dönerek Garip'in yedisini yapmak ister ve Babahan Şatır ile beraber Şirvan'a gitmek için yola koyulurlar. Babahan şatır yolda Şahsenem'e aşkı izhar eder. Şahsenem bir fırsatını bularak Babahan şatır'ı öldürür ve erkek kılığına girerek bir Kazak şehrine gelir, ancak orada zindana atılır. Kazak padişahı Buğrahan, Şahsenem'i güzel şiir okumasından dolayı zindandan çıkarır ve Diyarbakır'a gönderir.

Şahsenem Diyarbakır'a dönünce başından geçenleri Akça Ana'ya anlatır. Akça Ana rüyasında Garip'i gördüğünü, bu rüyada Garip'in yaşadığına ilişkin işaret aldığını söyler. Şahsenem Akça Ana'dan Garip'i bulup getirmesini rica eder. Akça Ana bu isteği geri çevirmez ve erkek kılığına girerek Garip'i aramaya başlar. Altı ay süren yolculuktan sonra Şirvan'a ulaşır. Garip'i dönmeye ikna eder ve birlikte dönerler.

Garip gelince Şah Abbas, Şahsenem ile Garip'i kırk gün kırk gece süren düğün ile evlendirir. Şahsenem ile Garip bu şekilde muratlarına ererler (Erşednov 1984: 212 - 285).

¹⁶ Hikâyede "Abdullah Şatır" olarak da geçer.

2. Dil İncelemesi¹⁷

2.1. Ses Bilgisi

2.1.1. Ünlü Uyumları

2.1.1.1. Kalınlık - İncelik Uyumu

Türk dilinin hemen hemen her devresinde sistemli olarak görülen bir uyumdur. Bu uyum Eski Türkçede (Gabain, 1995: 41, 42) ve Eski Oğuz Türkçesinde (Timurtaş, 1994: 26-28) sağlam durumdadır.

Üzerinde çalışılan *Garîb Şanem Şâh* hikâyesinde Çağatay Türkçesinin genel özelliği olarak kalınlık - incelik uyumunun gelişmiş olduğu görülmektedir. Özellikle Türkçe kelimelerde ve bunlara eklenen eklerde uyumun ileri düzeyde olduğu saptanmıştır: algalı “almak için 5a/5; arasığa “arasına” 7b/2; ayağığa “ayağına” 8b/3; aytğıl “söyle” 6b/4; bāğınğa “bağına” 7a/9; barğunca “varınca, ulaşınca” 6b/3; bergil “ver” 7a/6; bolğan “olan” 4b/10; digil “de, söyle” 8a/8; eylegey “yapar, eyler, eylerse” 10a/4; eylegil “eyle, yap” 8a/8; her kimge “her kime” 10a/8; hîç kişige “hiçkimseye” 11a/1; içer “içer” 3a/8; işitmek “işitmek” 5a/2; қаşığa “huzuruna” 11a/10; kılğan “yapan, eden” 8b/7; kişige “kişiye” 10b/9; қолыға “eline” 4b/5; 8a/1; mumağa “babaya” 8a/4; ordasığa “yerine” 7b/3; uçar “uçar” 4a/1; uçrağanlar “karşılaşanlar” 10a/5; üyige “evine” 2b/7; yatğan “yatmış” 2a/7; yetgen “ulaşmış” 2a/9; yolğa “yola” 2a/3; 4b/4; 6a/10; yerge “yere” 5a/3; yüregimge “yüreğime” 12a/2 /.../.

Ancak metinde az da olsa uyum dışına çıkan örneklere de rastlanmıştır. Kalınlık - incelik uyumuna aykırı kullanımlar daha çok alıntı kelimelerde ve bunlara eklenen eklerde görülmektedir. Esasen Çağatay Türkçesinde Arapça ve Farsça alıntı kelimelere eklenen bazı eklerde uyumun bozulduğu çeşitli çalışmalarda ifade edilmiştir¹⁸. Metindeki *tiziğa* “dizine” 9b/3; güllergä “güllere” 7b/1 kelimelerine eklenen yönelme hâl eki, kendisinden önceki ince ünlüden farklı olarak kalın ünlülü gelmiş; bu da kalınlık - incelik uyumunun bozulmasına neden olmuştur. Ayrıca Arapça ve Farsça alıntı kelimelere eklenen bazı ekler de uyumu bozmuştur: Ğarîb’ğa “Garip’e” 9b/4; 11b/2 /.../; Gülcemâl’ni “Gülcemal’i” 2a/3; һавзге “havuza” 9a/8; мүршиде “mürşide” 2a/9; vaşlge “ulaşmaya” 2a/9; nevâzişğa “gönül almaya, iltifata” 7a/3.

Metinde Arapça ve Farsça kelimelere eklenen eklerin genellikle uyuma girdiği görülmektedir: äsmānğa “gökyüzüne” 4a/5; 4a/9; bāğığa “bağına” 6b/10; bāğğa “bağa” 8b/6;

¹⁷ Sadece metinde bulunan dil özellikleri incelenecektir. İnceleme, Klasik Çağatay Türkçesi dil özellikleri özelinde sadece ses ve şekil bilgisi ele alınarak gerçekleştirilecektir.

¹⁸ Bk.; Eraslan, 1970: 10; Eckmann, 1988: 28; Avcı, 1997: 168 - 170. Avcı esasen Özbek Türkçesinde ünlü uyumunun bulunduğunu fakat bu uyumunun Sovyetler Birliği tarafından yazı dili değişikliğiyle bilinçli olarak bozulduğunu ifade etmiştir.

bāzārğa “pazara” 6a/5; behiştge “cennete” 4a/4; 4a/10; belāsıǵa “belasına” 2a/1; çerāǵǵa “kandile, muma” 2b/3; dimāǵıǵa “aklına, zihnine” 7b/6; “firge “pîre, ihtiyara” 6a/8; ğarnıñ “mağaranın” 2a/10; Ğudā’ǵa “Allah’a” 1b/8; hūşıǵa kel- “kendine gel-” 2a/4; 7b/7; kāǵıdǵa “kağıta” 7b/1; kenāreside “kenarında” 2a/6; kıyāmetlik “kıyamet günü için” 6b/8; 6b/9; murāqabede “kendinden geçmiş hâlde” 2b/1; mürşidniñ “mürşidin” 2b/4; pādışāhǵa “padişaha” 5b/6.

/.../

2.1.1.2. Düzlük - Yuvarlaklık Uyumu

Düzlük - yuvarlaklık uyumu Eski Türkçeden beri Türk dilinin pek çok kolunda tam olarak gelişme gösterememiştir (Tekin, 2003: 54). Uyum Eski Oğuz Türkçesinde de sağlam olmayıp gelişme evresindedir (Timurtaş, 1994: 27). Çağatay Türkçesinde ise Eski Türkçede olduğu gibi düzlük - yuvarlaklık uyumunun sağlam olduğu söylenemez. Bu nedenle de ek ve yardımcı ünlülerin hepsi uyumdan aynı derecede etkilenmemiştir (Eckmann, 1988: 15). Örneğin metindeki şu kelimelerde ekin ünlüsü yuvarlaklaştığı için uyum gerçekleşmiştir: aṭsa urup “öksürüp” 7b/7; boluñ “olun, olunuz” 6b/9; bolup “olup” 2b/3; 4b/4; 7a/2 /.../; boynumǵa “boynuma” 9b/8; ḳol sunup “el uzatıp” 7b/10; ḳoluñni “elini” 9b/8; ḳoyup “koyup, bırakıp” 2b/3; 5a/3; körüp “görüp” 2b/9; 6a/6; köydürdüñ “yaktın” 11b/8; oǵlum “oğlum” 4a/7; 6b/3; 7a/4; olup¹⁹ “olup” 10b/2; öltürdüñ “öldürdün” 11b/7; özüm “kendim” 8a/9; soldurduñ “soldurdun” 11b/9; tüzdüm “düzenledim, düzdüm, yaptım” 8a/9; urup “vurup” 11a/9.

Uyum incelenen metinde de sağlam değildir. Bunda eklerin tek şekilli olmalarının payı büyüktür. Gerek Türkçe gerekse Arapça ve Farsça asıllı kelimelere eklenen bazı ekler uyumu bozmuştur. Uyumun bozulduğu kelimelere şunlar örnek olarak gösterilebilir: açılıpdur “açılmıştır” 7a/6; açılır “açılır” 5b/3; altun²⁰ “altın” 8b/7; alup “alıp” 6a/4; aytur “söyler” 12a/5; barǵunca “varıncaya kadar” 6b/3; bermegünce “vermeyince” 2a/9; boldı “oldu” 1b/9; 8b/8; 11b/4 /.../; bolǵıl “ol” 4b/9; 6b/8; bolmaydur “olmuyor, olmaz” bŭyı “kokusu” 7b/7; buyurdı “buyurdu” 5b/4; devādur “ilaçtır, çaredir” 5a/10; dıraḳtdur “ağaçtır” 3b/3; 3b/4; dıraḳtıdur “ağacıdır” 3b/8; güldin “gülden” 8a/1; 8a/2; gülni “gülü” 8a/3; hūşıdın (kit-) “kendinden geçmek, bayılmak” 9b/2; hūşıǵa (kel-) kendine gelmek, ayılmak” 2a/4; 7b/7; 9b/4; hūydı “bağırıp çağırdı” 11a/6; ḳayǵu “kaygı, endişe” 12a/6; kelür “gelir” 12a/7; ḳılır “yapar, eder” 7a/2; 9a/2; 9a/7; kiledür “geliyor” 8a/2; kiltürüp “getirip” 2a/4; kimdür “kimdir” 4a/4; 4a/5; 4a/6; ḳolıǵa “koluna” 4b/5; 8a/1; ḳolıñda “elinde” 1b/5; ḳolımıñ “elinin” 11a/7; köñli “gönlü” 5b/3; köñülniñ “gönlün” 3b/9; kördi “gördü” 2b/1; 7b/8; közi “gözü” 8b/8; 9b/1; 10b/3; közini

¹⁹ Batı Türkçesinden etkilenme yoluyla “ol-” şeklindedir. Fiilin aslı “bol-”dur.

²⁰ Kelimenin kökü ve eki hakkında bk.; al+tın Tekin, 2003: 362; Gülensoy, 2011: 67).

“gözünü” 7b/8; kılını “köleyi, kulu, hizmetçiyi” 6a/5; lāzımdur “lazımdır” 2b/8; münü “bunu” 7a/10; 8a/7; işānesidür “işaretidir” 9a/9; nürdın “nurdan” 3a/8; oğudı “okudu” 8a/5; 9b/5; orıdın “yerinden” 2b/8; otı “ateşi” 10a/4; öltürürmiz “öldürürüz” 4b/9; özini “özünü” 9a/2; 9a/6; öziñiz “kendiniz” 9a/3; rūhımız “ruhumuz” 4a/1; saldurdı “yaptırdı” 5a/9; salıpdur “çıkarmıştır” 6a/6; sözni “sözü” 10b/10; 12a/9; tafşurdı “emanet etti” 2a/4; tafşurdım “emanet ettim” 1b/8; toğuldı “doğdu” 4a/6; 4b/1; turdı “durdu” 8b/4; tüştı “düştü” 9b/1; tüzdi “topladı” 8a/4; 8a/7; urdı “vurdu” 9b/2; 11a/8; üyige “evine” 2b/7; yağşıdur “iyidir” 5a/1; yandurdı “yaktı” 5a/7; yasavul²¹ “bekçi, koruyucu” 5b/4; yördı “yaşadı” 10a/2; yügürdi “koştı” 9a/10; zebūnlıgıdın “hastalığından” 5a/7.

2.1.2. Ünlü Değişmeleri

2.1.2.1. e > i

Türk dilinin tarihî dönemlerinden itibaren görülen bir ünlü değişimidir. Türkçe kelimelerin ilk hecesinde görülür. İlk hecedeki “e” ünlüsü önce “ë” ünlüsüne sonra “i” ünlüsüne dönüşür. Değişim Türk dilinin bütün kollarında aynı anda ve aynı hızda gerçekleşmez. Bu nedenle de tarihî ve modern lehçeler arasında birbirinden farklı yazımlar gelişmiştir.

Orhun Yazıtları’nda bu ses hem “e” hem de “i” ünlüsüyle yazılmış, bazen de hiç yazılmamıştır. Bu nedenle sesin daha Eski Türkçe döneminde “i” sesine doğru geçiş sürecine girdiği düşünülmüştür (Arat, 1987: 313; Yılmaz Ceylan, 1991; Tekin, 2003: 47; Kocaoğlu, 2003: 266-281).

Çağatay Türkçesinde daha çok “i”li yazımlar görülmekle birlikte “e”li yazımların da bulunması sesin bu dönemde de geçiş evresinde bulunduğunu gösterir (Eckmann, 1988: 18).

İncelenen metinde de “e” ünlüsünün “i” ünlüsüne geçiş evresinde bulunduğu görülür. Bazı kelimelerde bu geçiş tamamlanmışken bazı kelimelerde değişim gerçekleşmemiştir.

2.1.2.1.1. Kelime Başında e > i: Metinde kelime başındaki “e” ünlüsünün çoğunlukla “i” ünlüsüne dönüştüğü gözlemlenmiştir. Bu değişim “özellikle “ir-/i-” ek-fiilinde ve “işit-” fiilinde bulunmaktadır. Metindeki “eşik” kelimesinde ise değişim tamamlanmamıştır, bu nedenle de “e” ünlüsüyle yazılmıştır:

Değişimin gerçekleştiği örnekler: bāğda ikenni “bağda olduğunu” 10b/8; bolmas iken “olmazmış” 2a/2; finhān kılp irdi “gizlemişti” 7a/2; Ğarīb ikenni “Garip olduğunu” 6a/2; gül idim “gül idim” 11b/9; her ʔarāfdā irdi “her taraftaydı” 8b/9; hıżmet kılpur irdi “hizmet ederdi” 7a/2; igesi “sahibi” 2b/7; işitip “işitip” 10b/10; 12a/9; işitmek “işitmek” 5a/2; kız irdi “kız idi”

²¹ Bk.; yasağol - yasavul “yasacı, yasakçı, bekçi, gözcü” (Sertkaya, 2012: 46).

11a/9; münāsib iken “uygunmuş” 6a/9; turup irdi “durmuştu” 9a/7; uykulayıp irdi “uyumuştı” 11a/4; yatar irdi “yatarı, yatıyordu” 7b/4; yatğan irdi “yatmıştı” 2a/8; yok irdi “yoktu” 6b/7; yörür irdi “yürürdü, yürüyordu” 6a/4.

Değişimin gerçekleşmediği örnek: eşiğige “kapısına, eşiğine” 2a/10.

2.1.2.1.1. İlk Hecede e > i: İncelenen metinde değişimin henüz tamamlanmadığı görülür. e > i değişimini tamamlandığı örnekler olduğu gibi tamamlanmadığı örnekler de bulunmaktadır. “kel-” fiilinde ise ünlünün hem “e” hem de “i” ünlüsüyle yazıldığı görülmüştür. Bu durum sesin bu fiil özelinde tamamlanmaya çok yakın durumda olduğunu gösterir.

Değişimin gerçekleştiği örnekler: didi “dedi” 4b/9; 5a/10; 5b/3; 5b/10 /.../; didiler “dediler” 11a/1; digil “de, söyle” 8a/8; dik “gibi” 10b/2; dip “deyip” 2a/2; 2a/9; 2b/8 /.../; imdi “şimdi” 9a/6; kiledür “geliyor” 8a/2; kilip “gelip” 2b/7; kilse “gelse” 2b/7; kiltürüp “getirip” 2a/4; kitip “gidip” 4b/5; 9b/2; kitti “gitti” 11b/1; seyr iteli “seyredelim” 9b/6; tiretip “toplatıp, toplayıp” 7a/6.

Değişimin gerçekleşmediği örnekler: bergil “ver” 7a/5; berip “verip” 6a/10; 6b/5; 9a/1 /.../; bermegünce “vermeyince” 2a/9; ey “ey” 12a/5; cevāb ber “cevap ver” 3a/5; 3b/6; 4a/7 /.../; hāzzer kılamak kerek “sakınmak gerek” 9a/4; keçe “gece” 4b/3; 9a/6; 11a/2; keldi “geldi” 5a/6; 7a/4; 7b/7; 7b/8 /.../; kelip “gelip” 8b/7; 10b/7; 11a/5; kelür “gelir” 12a/7; kerek “gerek” 5a/2; keyip “giyip” 8b/1; men “ben” 7a/4; meñe “bana” 3a/5; 3b/1; 3b/6 /.../; meni “beni” 11b/7; 11b/8; 12a/1; meniñ “benim” 1b/1; ne “ne” 5b/4; 5b/8; neçe “ne, nasıl” 3a/4; 3a/9; 6a/1 /.../; neme “ne” 5a/10; 5a/10; 6a/7 /.../; yerge “yere” 5a/3; yerde “yerde” 5b/4; yetgen “ulaşmış” 2a/9; yetti “ulaştı” 2a/6; 7b/4.

2.1.2.2. ı > u

Eski Türkçede “ı” ünlüsüyle kullanılan bazı kelimeler Çağatay Türkçesinde “u”ya dönüşür. Metinde “oku-” fiilinde görülmektedir: okudı “okudu” 8a/5; 9b/5.

Çağatay Türkçesinde bazı eklerin yardımcı ünlüleri düzlük-yuvarlaklık uyumuna girdiğinden dolayı yuvarlak ünlülü olarak gelir: bolup “olup” 2b/3; 2b/5; 4b/4 /.../; bolupdur “olmuştur” 5a/10; kiltürüp “getirip” 2a/3; koyup “koyup” 2b/3; 5a/3; körüp “görüp” 2b/9; 6a/6; sunup “uzatıp” 7b/10; yaşunup “gizlenip” 8b/6; toğuldı “doğdu” 4a/6; 4b/1 tutup “tutup” 7b/9; oğlum “oğlum” 4a/7; rūhumız 4a/1; bī-ğodluk “baygınlık” 9b/1.

2.1.2.2. i > ü

Metinde bir kelimedede görülmüştür. Birinci teklik şahıs iyelik eki düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmiştir: özüm 8a/9.

2.1.3. Ünlü Düşmesi

Ünlü düşmesi kelime başı, ortası ve sonunda görülebilir. Bunun yanı sıra ünlüyle biten ve ünlüyle başlayan kelimelerde görülen “çıkarma” da ünlü düşmesi olarak nitelenebilir. Kelime ortasında bulunan dar ünlünün vurgusuz olması nedeniyle düşmesi “orta hece düşmesi” olarak ifade edilmektedir (Ergin, 1993: 49). Metinde orta hece ünlüsünün düşmesinin örneklerine rastlanmıştır: ağzı “ağzı” 11a/8; bağrım “bağrım” 12a/3; boynumğa “boynuma” 9b/8; köñli “gönlü” 5b/3; köñlümni “gönlümü” 1b/1; oğlan “oğlan” 2b/2; oğlum “oğlum” 3a/5; 3b/6; 4a/7; 6b/3; 7a/4; ornıdın “yerinden” 2b/8.

2.1.4. Ünsüz Değişmeleri

2.1.4.1. b- > m-: Kelime başında görülür. Eski Türkçeden beri görülen yaygın bir ünsüz değişimidir. Özellikle “n” ve genizsi “ñ” ünsüzünün bulunduğu kelimelerde bu seslerden önceki “b” ünsüzü kitabelerde “b”li olmasına rağmen yazma eserlerde “m”li şekilde görülür (Gabain, 1995: 39; Tekin, 2003: 65; Erdal, 2004: 99). Köktürk ve Uygur Türkçelerinde hem b’li hem de m’li bir arada kullanılmaktadır. Karahanlı ve Çağatay Türkçesinde “m” li kullanımlar yaygınlaşmıştır (Hacıeminoğlu, 2003: 6; Eckmann, 1988: 23). Eski Oğuz Türkçesinde karşık kullanım bulunur. Türkiye Türkçesinde “b”; Azerbaycan Türkçesinde ise “m” koyulaşmıştır (Ergin, 1981: 98). Metindeki örnekler şunlardır: men “ben” 7a/4; miñ “bin” 6a/7; 6a/8; 6a/10; 10a/5; 10a/8; 11b/5.

2.1.4.2. b > p: Çağatay Türkçesinin tipik özelliklerinden olan bir ses değişimidir (Berbercan, 2011: 445). Metinde örneğine bir kelimedede rastlanmıştır: pilmedi “bilmedi” 6b/2; 6b/2.

2.1.4.3. -p-, p- > -f-, f-: Çağatay Türkçesinin önemli ünsüz değişimlerinden biridir. Metinde şu kelimeler örnek olarak gösterilebilir: farçe “parça” 7b/1; finhān “gizli” 7b/2; firge “pîre” 6a/8; fişen “öğle namazı” 2a/5; fitip “yazıp” 7b/2; tafıñlar “bulunuz” 5b/5; tafipturarmen “bulurum, bulabilirim” 8b/10; tafşurdı “emanet etti” 2a/4; tafşurdım “emanet ettim” 1b/9.

2.1.4.4. t > d: Eski Türkçede olduğu gibi kelime başı “t” ünsüzünün Çağatay Türkçesinde genel olarak korunduğu bilinmektedir (Eckmann, 1988: 24). Ancak Oğuz ağızlarının etkisiyle bazı kelimelerde t > d değişimi görülür. Metinde bazı kelimelerde bu değişime rastlanmıştır: didi “dedi” 4b/9; 5a/10; 5b/10; 5b/3; 6b/5; 6b/6; 7a/8; 10b/8; 10b/9; 11b/2; digil “de” 8a/8; didiler “dediler” 11a/1; dip “deyip” 2a/2; 2a/9; 2b/8; 4b/8; 5a/1; 5b/5; 5b/9; 6a/9; 6b/9; 8a/4; 8b/10; 9a/3; 9a/7; 9a/10; dik “gibi” 10b/2.

2.1.4.5. -k- > -ğ-: Çağatay Türkçesinde kelime ortasındaki “k” ünsüzü bazı kelimelerde -ğ- ünsüzüne dönüşebilmektedir (Eckmann, 1988: 27). Bu değişim Eski Oğuz Türkçesinde de

görülür (Timurtaş, 1994: 49). Azerbaycan Türkçesinde daha da yaygındır (Ergin, 1981: 100-102). Türkiye Türkçesinin Doğu grubu ağızlarında da bulunur (Karahan, 2014: 56). Metinde “yaşşı” kelimesinde görülmektedir: yaşşı “iyi, güzel” 5b/1; yaşşıdır “iyidir, güzeldir” 5a/1.

2.1.4.5. -k, -k-, -k- > -ğ, -ğ-, -g-: Çok sık görülen ünsüz değişimlerinden biridir. Metindeki örnekleri şunlardır: ayağığa “ayağına” 8b/3; eşigige “kapısına” 2a/10; soragın “sorgusunu” 1b/1; yüregimge “yüreğime” 12a/2; zebūnlığıdın “rahatsızlığından” 5a/7.

2.1.5. Ünsüz Uyumu

Ünsüz uyumu yan yana gelen seslerin seda bakımından uyumudur (Ergin, 1993: 73). Çalışılan metinde ünsüz uyumun tam olarak gelişmediği görülür. Metinde ünsüz uyumunun görüldüğü örnekler şunlardır: çıktı “çıktı” 4a/5; 4a/9; karağçınıñ “yolkescinin” 4b/5; karağçılarnıñ “yolkescilerin” 5a/1; koştı “arasına kattı” 7b/1; koptı “ayağa kalktı” 2b/8; öttiler “geçtiler” 10a/10; yarattı “yarattı” 3a/3; 3a/3; 3a/4; 3a/9; 7b/1; 9b/10; yattı “yattı” 8b/6; yetti “ulaştı” 7b/4.

Uyumun bulunmadığı kelimelere şunlar örnek olarak gösterilebilir: behiştge “cennete” 4a/4; 4a/10; cennetde “cennette” 9b/10; şöhetde “sohbette” 11a/2; dirahıtdur “ağaçtır” 3b/3; 3b/4; 3b/8; kuşdur “kuştur” 3b/5; 4a/1; nevāzışğa “gönül almaya, iltifata” 7a/3; pādışāhğa “padişaha” 5b/6; tarāfda “tarafıta” 8b/9; tarāfdın “tarafıtan” 5a/4; yetgen “ulaşan” 2a/9.

2.1.6. Ünsüz Türemesi

Çağatay Türkçesinde ve Türk dilinin tarihî ve modern değişik lehçelerinde bazı kelimelerin başında “y” görülmektedir. Eski Türkçede “y”siz görülen bu kelimelerle ilgili araştırmacılar arasında farklı kanaatler bulunmaktadır. Örneğin, A. Von Gabain, Talat Tekin, Tahsin Banguoğlu ve Marcel Erdal²² bu ses olayını “y-” ön türemesi şeklinde açıklarken Janos Eckmann, Faruk Kadri Timurtaş, Muharrem Ergin ise olayı “y-” düşmesi olarak kabul etmişlerdir²³. Metinde bir kelimedede rastlanmıştır: yığladı “ağladı” 9a/3.

2.2. Şekil (Yapı) Bilgisi

2.2.1. Yapım Ekleri

2.2.1.1. İsimden İsim Yapma Ekleri

+çI: Daha çok meslek isimleri ve sıfatları oluşturur: karağçılarnıñ “yolkescilerin” 5a/1; karağçınıñ “yolkescinin” 4b/5.

²² Bk.; Gabain, 1995: 39; Banguoğlu, 2000: 67; Tekin, 2003: 77, 78; Erdal, 2004: 81).

²³ Bk.; Timurtaş, 1994: 62; Ergin, 1981: 90, 91.

+CA: Farsçadan gelen bir ektir. Küçültme bildirir: barca “bütün” 10b/10; barça “bütün” 8b/10; 10b/7; ne “ne” 3a/4; 3a/9; 6a/1; 10a/2; neçe “nasıl, ne” 3a/4; 3a/9; 6a/1; 10a/2.

+IKK/+IUK: Bulunma, aitlik ve ilgi ifade eden sıfatların yanı sıra isim ve sıfatlardan soyut ve somut çeşitli isimler de oluşturur: bî-ħodluk “baygınlık” 9b/1; kıyâmetlik “kıyamet günü için” 6b/8; 6b/9; zebûnlığıdın “hastalığımdan” 5a/7.

+sIz: Olumsuz anlamlı isimler yapar: şimşirsiz “kılıcsız” 11b/7.

2.2.1.2. İsimden Fiil Yapma Ekleri

+A-: Geçişli ve geçişsiz çeşitli fiiller oluşturur (Eckmann, 1988: 43): kanadı “kanadı” 11a/8; yaşar “yaşayan” 2b/2; tilerim “dilerim” 11b/5.

+IA-: Her tür isme gelebilir (Eckmann, 1988: 44). Kullanım alanı oldukça geniştir: atlandı “ata bindi” 8b/2; çarlap “çağırıp, çağırtıp” 5a/9; dāğlap “dağlayıp, yakıp” 10b/3; huykalap “bağırığ çağırarak gürültü yapıp” 11a/5; koğlatıp “koyalayıp, kovalatıp” 11b/1; taşladı “attı” 9a/8; uykulayıp “uyuyup, uykuya dalıp” 11a/4; yığladı “ağladı” 9a/3.

+rA-: Geçişsiz fiiller oluşturur (Eckmann, 1988: 46): uçrağanlar “karşılaşanlar” 10a/5.

2.2.1.3. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-Ar-: Genellikle ettirgen fiiller oluşturur (Eckmann, 1988: 46): çıkardı “çıkardı” 6a/1; 6a/10.

-mA-: Olumsuzluk anlamlı fiiller oluşturur: açmayıp “açmayıp” 1b/2; aytmañlar “söylemeyiniz” 10b/9; aytmaymız “söylemeyiz” 11a/1; bermegünce “vermeyince” 2a/9; bolmadı “olmadı” 5a/4; bolmaydur “olmuyor” 8a/3; çıkmadı “çıkmadı” 4a/4; 4a/10; ölmedi “ölmedi” 4a/6; 4b/1; pilmedi “bilmedi” 6b/2; 6b/2; tapmadı “bulmadı” 4b/7; tutalmadı “tutamadı” 11b/1; tüşmedi “düşmedi” 4a/5; 4a/9.

-tUr-: Ettirgen ve oldurgan çatılı fiiller türetir (Eckmann, 1988: 47): kiltürüp “getirip” 2a/4; köydürdüñ “yaktırdın” 11b/8; ħur’a-saldurdu “fal baktırdı” 5a/9; öltürdüñ “öldürdün” 11b/7; öltürürmiz “öldürürüz” 4b/9; soldurduñ “soldurdun” 11b/9; yandurdu “yaktı, yandırdı” 5a/7.

-I-: Daha çok edilgen fiiller yapar (Eckmann, 1988: 47). Metindeki tek örnekte dönüşlülük anlamı bulunmaktadır. Ek bu örnekte dönüşlülük görevindedir: ayrılıp “ayrılıp” 5a/3.

2.2.1.4. Fiilden İsim Yapma Ekleri

-A: Çok çeşitli anlamlarda isim ve sıfatlar oluşturur (Eckmann, 1988: 37): keçe “gece” 4b/3; 9a/6; 11a/2.

-AK: Soyut ve somut çeşitli isimler oluşturur: kesek “toprak, taş” 9a/8; sorağ “iş, mesele, konu” 1b/5.

-(I/U)G/-(I/U)K: Soyut ve somut çeşitli isimler yapar (Eckmann, 1988: 37): eşiğige “kapısına, eşiğine” 2a/10.

-mAK: Gerçekte isim-fiil eklerindedir. Bazen kalıplaşma yoluyla kalıcı isimler de yaptığı görülür (Bodrogligeti, 2001: 63). Metindeki örneklerinde geçici isim yapma görevindedir: çıkmak “çıkılmak” 2b/7; işitmek “işitmek” 5a/2; kılmak “yapmak, etmek” 9a/4.

2.2.1.4.1. Çekimsiz Fiiller (Fiilimsiler)²⁴

Çağatay Türkçesinde isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil olmak üzere üç kısım çekimsiz fiil vardır:

2.2.1.4.1.1. İsim-Fiiller

-mAK: çıkmak “çıkılmak” 2b/7; işitmek “işitmek” 5a/2; hāzer kılmak “sakınmak, korunmak” 9a/4; yarutmaqğa < yürütmaqğa “göndermeye” 2b/5.

-GAN: Esasen sıfat-fiil ekidir. Ancak ekin üzerine gelen çekim ekleri bunu isim-fiile dönüştürür: bāğda ikenni “bağda olduğunu” 10b/8; yetgen bolmas “ulaşamaz” 2a/9; Ğarīb ikenni “Garip olduğunu” 6b/2; kıl bolğan “kul, hizmetçi olan” 4b/10; ölgendin “öldükten” 4b/10; selām kılganları “selam verenleri” 3a/1; uçrağanlar “karşılaşanlar” 1a/5.

2.2.1.4.1.2. Sıfat-Fiiller

Metinde sadece bir kelimedede rastlanmıştır:

-ğar: altun muraşşa⁶ kılgan taht “altın işlemeli taht” 8b/7.

2.2.1.4.1.3. Zarf-Fiiller

Metinde zarf-fiil eklerinin üç şekline rastlanmıştır:

-ĞALF: algalı “almak için” 5a/5.

-GUnCA: bargunca “giderken, yol boyunca” 6b/3; kıl bermegünce “el vermeyince, tabi olmayınca” 2a/9.

²⁴ İsim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil ekleri, fiil kök ve gövdelerinden geçici isimler yapar. Bu yüzden bu başlık altında ele alınmıştır.

-mAy: hizmetin kılmay “hizmetini görmeden” 1b/3; koymay “koymadan” 1b/5; sorağın bol (ğa)may “işini görmeden” 1b/4.

-p / -(I)p / -(U)p: açmayıp “açmayıp” 1b/1; alıp “alıp” 4b/4; ayrılıp “ayrılıp” 5a/3; aytıp “söyleyip” 5a/7; barıp “varıp” 2a/10; berip “verip” 9a/1; çarlap “çağırıp, çağırtıp” 5a/9; çıkarıp “çıkarp” 6a/10; dağlap “dağlayıp, yakıp” 10b/3; dip “deyip” 2a/2; 2a/9; qarap “bakıp” 8a/4; keyip “giyip” 8b/1; kilip “gelip” 2b/2; kiltürüp “getirip” 2a/4; mekân kılıp “yer edinip, mekan edip” 2a/7; koğlatıp “koyalatıp, koyalayıp” 11b/1; koyup “koyup” 2b/3; salıp “salıp” 2b/4; satıp “satıp” 4b/7; sunup “uzatıp” 7b/10; teveccüh kılıp “yönelip, dönüp” 2a/10; tutup “tutup” 7b/5; 7b/9.

/.../

2.2.2. Çekim (İşletme) Ekleri

2.2.2.1. İsim Çekim Ekleri

Çağatay Türkçesinde çekim ekleri çoğunlukla kalınlık - incelik uyumuna girmiştir. Ancak Arapça ve Farsça kelime köklerine gelen çekim eklerinde tam bir uyumdan söz etmek mümkün değildir.

2.2.2.1.1. Çokluk Eki

Çağatay Türkçesinde çokluk eki +IAr’dır. Metinde kullanım alanı geniştir: bāğbānlar “bahçıvanlar” 8b/2; qaraqçılarnıñ “yol kesicilerin” 5a/1; kızlar “kızlar” 2a/3; qur’a-endāzlar “fal bakanlar, kâhinler” 5b/1; libāslar “elbiseler” 8b/1; pādīşāhlardın “padişahlardan” 5a/5; tağları “dağları” 10a/6; yasavullarnı “padişahın görevlilerini” 5b/4; bizler “bizler” 10b/5; bülbüller “bülbüller” 7a/3; çemenler “çimenler” 8a/6; güller “güller” 8b/5; güllerga “güllere” 7b/1; güllerni “gülleri” 7b/5; kenizeklerni “halayıkları” 8b/10; 10b/7; lebler “dudaklar” 9b/7; müneccimlerni “müneccimleri” 5a/8; raqıbblerdın “rakiplerden” 9a/4; 9a/5; tiller “diller” 9b/9.

/.../

2.2.2.1.2. İyelik Ekleri

Üzerinde çalışılan metinde iyelik eklerinde bulunan yardımcı ünlülerin zaman zaman düzlük-yuvarlaklık uyumuna girdiği gözlemlenmiştir.

1.T.Ş. +(I)m/+(U)m: Allāh’ım “Allah’ım” 9b/10; anam “anam” 1b/3; ‘aşıqım “aşığım” 3a/2; 3a/7; atım “ismim” 6b/6; bağırim “bağrım” 12a/3; cānım “canım” 1b/3; 1b/7; 9b/8; cevābım “cevabım” 3b/1; 4a/2; 4b/2; ekem “abim” 1b/3; 1b/7; siñilim “kız kardeşim” 1b/8;

yüregimge “yüreğime” 12a/2; boynumğa “boynuma” 9b/8; oğlum “oğlum” 3a/5; 3b/6; 4a/7; 6b/3; 7a/4; könlümüni “gönlümü” 1b/2; özüm “kendim” 8a/9.

/.../

2.T.Ş. +*Iñ*/*+Uñ*: atıñ “ismin” 6b/4; bāğıñdın “bağından” 11b/3; balıñ “balın” 9b/7; 9b/9; qoluñda “elinde” 1b/6; rāstıñnı “doğrunu” 6b/4; qoluñnı “elini” 9b/8.

3.T.Ş. +*I*/*+sI*: ağız “ağız” 11a/8; aldığa “önüne, huzuruna” 2b/7; 5a/1; 5a/8; 7a/7; atı “ismi” 11a/9; ayağığa “ayağına” 8b/3; bāğığa “bağına” 6b/10; bāğbānı “bahçıvanı” 7a/5; bāğbānını “bahçıvanını” 6b/1; başıda “başında” 7b/5; 7b/9; başını “başını” 9b/3; köñli “gönlü” 5b/3; közi “gözü” 8b/8; 9b/1; 10b/3; közini “gözünü” 7b/8; lebide “kenarında” 5b/6; 11a/4; özini “kendini” 9a/2; 9a/6; tiziğa “dizine” 9b/3; belāsığa “belasına” 2a/1; deryāsınıñ “nehirinin” 5b/5; du‘āsi “duası” 2b/5; temāşāsını 9b/7; 9b/9; 10a/3; 10a/7; 10b/1; 10b/5.

/.../

2.2.2.1.3. Hâl Ekleri

Çalışılan metinde kullanılan ismin hâl ekleri şu şekildedir:

2.2.2.1.3.1. İlgi Hâli Eki

Çağatay Türkçesinin ilgi hâli eki +*nIñ* yuvarlak ünlülerden sonra nadiren +*nUñ*’dur (Eckmann, 1988: 57; Bodrogligeti, 2001: 31): bāğıñ “bağın” 7a/2; bāğbānıñ “bahçıvanın” 6b/7; ğārıñ “mağaranın” 2a/10; qarağçınıñ “yolkescininin” 4b/5; pādīşāhıñ “padişahın” 11a/10; tağıñ “dağın” 2a/6; Cüneydī’niñ “Cümeydī’nin” 3a/1; Ğarīb’niñ “Garip’in” 4b/6; 7b/7; 9a/9; 10b/8; 11b/3; kenīzekniñ “halayıkın” 11a/8; kişiniñ “kişinin” 2b/6; köñülüñ “gönlün” 3b/9; mürşidniñ “mürşidin” 2b/4; Şanem’niñ “Sanem’in” 7a/5; 7b/6; Şahşanem’niñ “Şahsanem’in” 5b/9; 6b/1; 6b/10; 7a/7; 7b/3.

2.2.2.1.3.2. Belirtme Hâli Eki

Çağatay Türkçesinin belirme hâli eki +*nI*’dır. Ek, üçüncü teklik şahıs iyelik ekinin üzerine +*n* şeklinde gelir (Eckmann, 1988: 63, 64; Bodrogligeti, 2001: 30): bāğnı “bağı” 5b/8; 9b/6; bāğbānıñ “bahçıvanı” 6a/1; 7b/8; qulnı “kulu, köleyi” 6a/5; munı “bunu” 7a/10; 8a/7; ‘ālemni “dünyayı” 3b/4; 3b/9; beytni “beyiti” 8a/5; 9b/5; Ğarīb’ni “Garip’i” 2b/9, 8b/9; 11a/6; gülni “gülü” 8a/3; Gülcemāl’ni “Gülcemal’i” 1b/9; 2a/3; Resül-i Ekrem’ni “Resul-i Ekrem’i” 3a/3; 3a/8; söznı “sözü” 10b/10; 12a/9; Şahşanem’ni “Şahsanem’i” 5a/5.

Ek, üçüncü teklik şahıs iyelik ekinin üzerinde şu şekildedir: hizmetin “hizmetini” 1b/3; soranın “sorgusunu” 1b/4; rāstın “doğrusunu” 8a/8; barın “hepsini” 8a/9.

2.2.2.1.3.3. Yönelme Hâli Eki

Çağatay Türkçesinde ek, ünlü ve tonlu ünsüzle sonlanan isim tabanlarında genellikle +GA, tonsuz ünsüzle sonlanan isim tabanlarında genellikle +KA, bazen de +GA şeklinde görülür (Eckmann, 1988: 59). Ekin sert ünsüzlü biçimine rastlanmamıştır. Metinde şu kelimeler örnek olarak gösterilebilir: āsmānga “gökyüzüne” 4a/5; 4a/9; bāgga “bağa” 8b/6; bāzārga “pazara” 6a/5; çerāgga “kandile” 2b/3; fedāga “fedaya” 9b/8; Ğarīb’ga “Garip’e” 9b/4; 11b/2; Ğudā’ga “Allah’a” 1b/9; kāğıdga “kağıda” 7b/1; mumāga “babaya” 8a/4; vaşlge “kavuşmaya” 2a/9; yerge “yere” 5a/3; behiştge “cennete” 4a/10; 4a/4; birbirige “birbirine” 9b/1; bizge “bize” 4b/8; firge “pire” 6a/8; Ğavzge “havuza” 9a/8; kişige “kişiye” 10b/9; 11a/1; mürşidge “mürşide” 2a/9.

/.../

2.2.2.1.3.4. Bulunma Hâli Eki

Çağatay Türkçesinde bulunma hâli eki +DA’dır (Eckmann, 1988: 65). Metinde ekin sert ünsüzlü şekline rastlanmamıştır. Şu kelimeler örnek olarak gösterilebilir: anda “orada, oraya, onda” 5b/3, 8b/2; 11b/2; bāgda “bağda” 10b/8; 11a/3; bāzārda “pazarda” 4b/7; 6a/3; deryāda “denizde” 10a/10; dünyāda “dünyada” 10a/1; gūrda “mezarda” 1b/6; murāqabede “kendinden geçmiş hâlde” 2b/1; şoĞbetde “sohbette” 11a/2; yerde “yerde” 5b/4; bāgçede “bahçede” 7a/5; cennetde “cennette” 9b/10; bāgçede “bahçede” 7a/5.

/.../

2.2.2.1.3.5. Ayrılma Hâli Eki

Ayrılma hâli eki +DIn ekidir (Eckmann, 1988: 67). Ek sadece dar ünlüldür. Metinde yumuşak ünsüzlü şekliyle kullanılmıştır: bāgdın “bağdan” 11a/10; bezirgandın “tuccardan” 6a/4; gārdın “mağaradan” 2b/9; hemyāndın “çantadan” 6a/9; kaydın “nereden” 3a/3; 8b/9; nūrdın “nurdan” 3a/8; Şanem’din “Sanem’den” 10a/10; 12a/9; tarāfdın “taftan” 5a/4; zemāndın “zamandan” 9b/4; Ğarīb’din “Garip’ten” 5a/2; güldin “gülден” 8a/1; 8a/2; tendin “vücuttan” 3b/3, 3b/8.

/.../

2.2.2.2. Aitlik Eki²⁵

Aitlik eki +KI’dır. Metinde sadece bir kelimedede örneğine rastlanmıştır: çehār-bāgdaki “bağdaki, bağın her yanındaki” 8b/5.

²⁵ Bazı eserlerde isimden isim yapma ekleri içinde ele alınmıştır. Bk.; Ergin, 1993: 152-154.

2.2.2.3. Fiil Çekim (İşletme) Ekleri

2.2.2.3.1. Zaman Ekleri

İnceleme metninde zaman ekleri Klasik Çağatay Türkçesi döneminin özelliklerini gösterir. Zaman ve kip eklerinin çokluklarında zaman zaman nezaket çoklukları görülmektedir. Metinde tespit edilen zamanlar şu şekildedir:

2.2.2.3.1.1. Görülen Geçmiş Zaman

Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zaman *-DI + şahıs eki* biçimiyle oluşturulur (Eckmann, 1988: 120). Metinde işlek olarak bulunan bir zamandır. Yuvarlak ünlülü şekline rastlanmamıştır. Ayrıca ekin ünsüzü metinde sadece yumuşak ünsüzlüdür. Zamanın şahıslara göre metinde bulunan örnekleri şunlardır:

1.T.Ş.: tafşurdım “emanet ettim” 1b/9; eyledim “ettim, eyledim” 8a/9; tüzdüm “düzenledim” 8a/9.

2.T.Ş.: eylediñ “eyledin, yaptın, ettin” 11b/6; 12a/1; saldıñ “bıraktın” 12a/2; soldurduñ “soldurdun” 11b/9; köydürdüñ “yaktın” 11b/8; öltürdüñ “öldürdün” 11b/7.

3.T.Ş.: aldı “aldı” 8a/1; 9b/3; atlandı “ata bindi” 8b/2; aydı “söyledi” 1b/8; 2a/1; 2a/8; 2b/6; 4b/8; 4b/10; 5b/1; 6a/6; 6a/7 /.../; bardı “vardı” 7a/1; boldı “oldu” 1b/10; 4b/6; 6a/2; 6a/6; 8b/8; 9a/6; 11a/3; 11b/4; 11b/10 /.../; bolmadı “olmadı” 5a/4; çıkardı “çıkardı” 6a/1; kaldı “kaldı” 1b/10; 6a/3; 9a/1; kanadı “kanadı” 11a/8; mañdı “salınarak yürüdü” 5a/1; oqudı “okudu” 8a/5; 9b/5; saldı “koydu, bıraktı” 10a/8; soradı “sordu” 6b/3; tafşurdı “emanet etti” 2a/4; tapmadı “bulmadı” 4b/7; taşladı “attı” 9a/8; yasadı “yaptı, düzenledi” 7a/9; 7a/10; yıkıldı “yıkıldı” 9b/2.

/.../

2.Ç.Ş.: aldıñız “aldımız” 6b/5.

3.Ç.Ş.: kazdılar “kazdılar” 10a/6; kıldılar “yaptılar” 5b/7; didiler “dediler” 11a/1.

2.2.2.3.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zaman Çağatay Türkçesinde *-mIş*, *-GAn* sıfat-fiil ekleri ve *-p* (*Dur/Durur*) + *şahıs eki* yapısıyla oluşturulur (Eckmann, 1988: 130-132; 138). Metinde sadece *-p* (*Dur/Durur*) + *şahıs eki* yapısıyla kurulmuş örnekler bulunmaktadır ve bu örneklerin tamamı üçüncü teklik şahısla çekimlenmiştir: bolupdur “olmuştur” 5a/10; açılıpdur “açılmıştır” 7a/6; bolup turupdur “olmuştur” 2b/5; salıpdur “çıkarmıştır” 6a/6.

2.2.2.3.1.3. Geniş Zaman

Çağatay Türkçesinde geniş zaman *-r/-Ar/-Ur* + şahıs zamirleri birleşimiyle oluşturulur (Eckmann, 1988: 126). Geniş zamanın metindeki örnekleri şunlardır:

2.T.Ş.: barursen “gidersen” 1b/1; 1b/6.

3.T.Ş.: açılır “açılır” 5b/3; kelür “gelir” 12a/7; āşkāra kıılır “ortaya çıkarır” 9a/2; 9a/7; aytur “söyler” 12a/5; içer “içer” 3b/3; 3b/8; kuçar “kucaklar, sarar” 3b/4; 3b/9; tilerim “dilerim” 11b/5; uçar “uçar” 3b/5; 4a/1.

1.Ç.Ş.: öltürürmiz “öldürürüz” 4b/9.

Geniş zamanın olumsuzu metinde iki kelimedede geçmektedir: aytmasmız “söylemeyiz” 11a/1; yetgen bolmas “ulaşmış olmaz, ulaşamaz”

Çağatay Türkçesinde genellikle gelecek/istek görevinde kullanılan *-GAy/-KAy* eki metinde bir yerde geniş zaman görevinde kullanılmıştır: Aşk otı her kimni eylegey nā-şād / Uçrganlar tümen min eyledi feryād “Aşk ateşi her kimi mutsuz eder / (Bu ateşe) uğrayanlar binlerce kere eyledi feryad”.

2.2.2.3.1.5. Şimdiki Zaman

Çağatay Türkçesinde şimdiki zaman *-A, -y* + (*DUr / turur*) + şahıs zamirleri şeklinde oluşturulur (Eckmann, 1988: 136). Metinde sadece teklik ve çokluk üçüncü şahıs şekli bulunmaktadır: intizār bolup turadur “beklemektedir” 2b/3; başıda tutup turadurlar “başında tutup duruyorlar” 7b/5; hāşıl bolmaydur “meydana gelmiyor” 8a/3; kiledür “geliyor” 8a/2; tutup turadur “tutup duruyor” 7b/10.

2.2.2.3.2. Kip Ekleri

2.2.2.3.2.1. Emir Kipi

Çağatay Türkçesinde emir sadece ikinci ve üçüncü şahıslarda bulunur (Eckmann, 1988: 118). Metinde ikinci teklik şahısta bazen Batı Türkçesinin etkisiyle ekin düştüğü görülür:

2.T.Ş.: alğıl “al” 5b/8; aytğıl “söyle” 6b/4; bergil “ver” 7a/6; beyān eyle “beyan et, açıkla” 8a/7; bolğıl “ol” 6b/8; cevāb ber “cevap ver” 3a/5; 3b/6; 4a/7; digil “de, söyle” 8a/8; ızhār eylegil “açıkla, ortaya koy” 8a/8; kul bolğıl “köle ol” 4b/9; sal “bırak” 9b/8.

3.T.Ş.: fedā bolsun “feda olsun” 6a/8; körsün “görsün” 9b/7; 9b/8; 10a/3; 10a/7; 10b/1; 10b/5; lāzım bolsun “lazım olsun” 5b/10;

2.Ç.Ş.: āreste kılıñlar “donatın, süsleyin, imar edin” 5b/9; aytmañlar “söylemeyin” 10b/9; boluñ “olun” 6b/9; tafiñlar “bulun” 5b/5.

2.2.2.3.2.2. Şart Kipi

Çağatay Türkçesinde şart çekimi *-sA + şahıs eki* ile yapılır (Eckmann, 1988: 122). Metindeki örnekleri şunlardır:

2.T.Ş.: ‘āşık bolsañ “âşık olsan” 3b/6; 4a/7.

3.T.Ş.: alup barsa “alıp gitse” 6a/5; bolsa “olsa” 5b/2; giriftār bolsa “tutulsa, yakalansa” 2a/1; kilse “gelse” 2b/7; temāşā kılsa “seyretse” 5b/3.

2.Ç.Ş.: üstād bolsañız “üstad olsanız” 3b/1; 4a/2; 4b/2.

2.2.2.3.2.3. Gereklilik Kipi

Çağatay Türkçesinde gereklilik bağımsız bir ekle yapılmayıp *-mAK* isim-fiil ekinin üzerine getirilen *kerek / lazım* kelimeleriyle sağlanır. Ancak şart kipi eki *-sA* üzerine *kerek* geldiğinde de gereklilik oluşur (Eckmann, 1988:123). Metindeki örnekleri şunlardır: çıkmak lāzımdur “çıkmağ gerek” 2b/8; işitmek kerek “işitmek gerek” 5a/1; hāzır kılmak kerek “sakınmak gerek” 9a/4.

2.2.2.3.2.4. İstek Kipi

Çağatay Türkçesinde istek kipi çekimi genellikle *-A (y) + şahıs eki* ile kurulur (Eckmann 1988: 119, 120).İncelenen metinde birinci şahıslarda görülür:

1.T.Ş.: furūhte kılay “satayım” 4b/8; alıp kiley “alıp geleyim” 7a/7.

1.Ç.Ş.: seyr iteli “seyredelim” 9b/6.

2.2.2.4. Bildirme

İncelenen metinde bildirme *-DUr* eki veya *tur-* fiilinin üçüncü teklik şahsıyla ve *ir-/i-* ek-fiiliyle oluşturulur. Bazen bunların düştüğü de görülür.

2.2.2.4.1. -DUr ekiyle veya *tur-* fiilinin geniş zaman üçüncü teklik şahsıyla oluşturulan kelimeler: bāğbānı tururmen “bahçivanıyım” 7a/5; Gül turur “Gül’dür” 6b/6; kul tururmen “köleyim” 6b/6.

Ekleşen kelimeler: devādur “şifadır” 5a/10; dırahtdur “ağaçtır” 3b/3; 3b/4; dırahtıdur “ağacıdır” 3b/8; kimdür “kimdir” 4a/4; 4a/5; kuşdur “kuştur” 3b/5; 4a/1; nişānesidür “işaretidir” 9a/9; şoldur “budur” 3b/1; 4a/2; 4b/2 /.../; yaḥşıdur “iyidir” 5a/1.

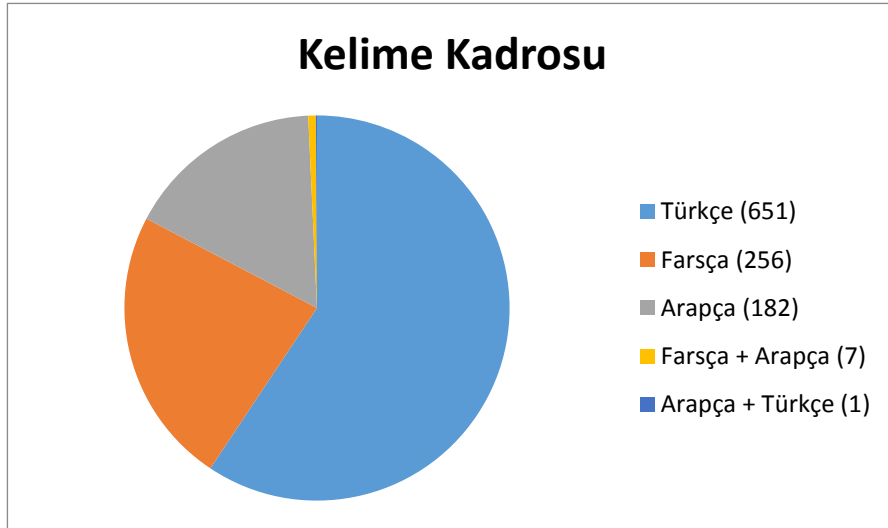
Eksiz kelime : bar “var” 8a/6.

2.2.2.4.2. *ir-/i-* ek-fiili ile oluşturulan kelimeler: Metinde ek-fiilin; geniş zamanın hikâyesi, geniş zamanın (olumsuz) rivayeti, ek-fiilin hikâyesi, ek-fiilin rivayeti, geniş zamanın şartı çekimleri görülmektedir. Bazı yerlerde *ir-* ek-fiilin “r”sinin düştüğü görülmektedir: bolmassen “olmazsan” 4b/9; finhān kılp irdi “gizlemişti” 7b/2; karşığ bolmas iken “gözü görmezmiş” 2a/2; kılp irdi “yapardı” 7a/2; kız irdi “kızdı” 11a/9; kitip barur irdi “gidiyordu” 4b/5; münāsib iken “münasipmiş” 6a/9; uyqulayıp irdi “uyuyordu” 11a/4; yatğan irdi “yatmıştı” 2a/7; yok irdi “yoktu” 6b/7; yörür irdi “yürüyordu” 6a/4.

2.2.3. Kelime Kadrosu

Kelime kadrosu metin türüne ve ele alınan konuya göre farklılık gösterebilir. Örneğin dinî konularda yazılmış bir nesir metni ile şiir metni arasında önemli farklılıklar bulunur. Üzerinde çalışılan eser bir halk anlatısı olması ve bu anlatının da daha çok Fars sahasında derinlik kazanması nedeniyle Farsça kelimeler diğer alıntı kelimeler içinde daha fazladır. Ayrıca Çağatay Türkçesinin bölgesel yakınlık nedeniyle Farsçadan etkilendiği de bilinen bir gerçektir.

Metinde toplam 1097 kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin çoktan aza göre sıralaması şu şekildedir: Türkçe 651, Farsça 256, Arapça 182, Farsça + Arapça 7, Arapça + Türkçe 1. Aşağıda bu sayıların grafiği görülür:

Grafik 1: Metindeki kelimelerin dillere göre oranları.

3. Çevriyazı

[1b]

- (¹) Meniñ könlümni açmayıp
 (²) cānım ekem qayda barursen?
 (³) Anam hizmetin kılmay
 (⁴) kefen sorağın bolğamay²⁶
 (⁵) öz qolıñda gürda qoymay
 (⁶) cānım ekem qayda barursen?

(⁷) el-qışsa: Ğarīb aydı: Ey siñilim! Seni (⁸) anamnı Gülcemāl'ni Ğudā'ğa tafşurdım. (⁹) Gülcemāl bī-ğod boldı qaldı. [2a] (¹⁰) Ğarīb aydı: “Kişi ‘aşq belasığa giriftār bolsa (¹¹) ata anasığa qarağay bolmas iken.” dip (¹²) yolğa kirdi. Hem-şoğbet qızlar Gülcemāl'ni (¹³) hūşığa kiltürüp anasığa tafşurdı. (¹⁴) el-qışsa: Ğarīb ol küni namāz-ı fişen²⁷ birle tağ-⁽¹⁵⁾miñ dāmnesige yetti. Kenāreside Şeyh (¹⁶) Cüneyd-i Bağdādī mekān kılıp yatğan (¹⁷) irdi. Ğarīb aydı ki “Bir kişi bir mürşid-⁽¹⁸⁾ge qol bermegünce vaşlge yetgen bolmas.” dip (¹⁹) ğarñiñ eşigige barıp teveccüh kılıp [2b] (²⁰) turdı. Şeyh Cüneydī murāqabede kördi ki (²¹) on iki yaşar bir oğlan kilip intizār (²²) bolup turadur. Ammā çerāğğa yağ qoyup (²³) filte salıp bir pir mürşidniñ (²⁴) du‘ası birle yarutmaqğa²⁸ müvekkil bolup turupdur. (²⁵) Şeyh Cüneydī aydı ki “Bir kişiniñ üyi-⁽²⁶⁾ge mihmān kilse aldığa üy igesi çıqmaq (²⁷) lāzımdur.” dip ornıdın qoptı. Ğar-⁽²⁸⁾dın çıqıp kilip Ğarīb'ni körüp Şeyh [3a] (²⁹) Cüneydī'niñ selām qılğanları

- (³⁰) -es-selāmu ‘aleykum-²⁹ ğarīb ‘āşıkım!
 (³¹) Haq Resül-i Ekrem'ni qaydın yarattı?
 (³²) Resül üçün neçe deryā yarattı.
 (³³) Oğlum ‘āşık bolsan meñe cevāb ber.
 (³⁴) **Cevāb-ı Ğarīb:**
 (³⁵) “-ve ‘aleykumu’s-selām-³⁰ Cüneyd-i ‘āşıkım!
 (³⁶) Haq Resül-i Ekrem'ni nürdın yarattı.
 (³⁷) Resül üçün neçe yette deryā yarattı.

[3b] (³⁸) Meñe üstād bolsañız cevābım şoldur.”

²⁶ Eserin Uygur Türkçesiyle Yayımlanan nüshasında mısra şu şekildedir: “kefen sorağda bolmay” (Erşednov, 1984: 228).

²⁷ Kelimenin aslı Farsça “pişin”dir.

²⁸ Kelime Uygur nüshasında “yörütmaqñı” şeklidir (Erşednov, 1984: 229). Kelimenin anlamı “göndermek”tir.

²⁹ Selam sizin üzerinize olsun.

³⁰ Selam sizin üzerinize olsun.

(2) **Suâl-i Cüneydî:**

- (3) kaysı dırahtdur tendin su içer?
 (4) Kaysı dırahtdur ‘ âlemni kuçar?
 (5) Kaysı kuşdur her tarâf[ğa] seyl-âne uçar?
 (6) Oğlum ‘ aşık bolsañ meñe cevâb ber.”

(7) **Cevâb-ı Ğarîb:**

- (8) “İmân dırahtdur³¹ tendin su içer.
 (9) Köñülñiñ bir şâhı ‘ âlemni kuçar.

[4a] (1) Rûhumız bir kuşdur, seyl-âne uçar.

(2) Meñe üstâd bolsañız cevâbım şoldur.”

(3) **Suâl-i Cüneydî:**

- (4) “Olar kimdür behiştge kirdi çıkmadı?
 (5) Olar kimdür âsmânga çıktı tüşmedi?
 (6) Olar kimdür toğuldı hergiz ölmedi?
 (7) Oğlum ‘ aşık bolsañ meñe cevâb ber.”

(8) **Cevâb-ı Ğarîb:**

- (9) ‘ İsi Peyğamber âsmânga çıktı, tüşmedi.
 (10) İdris Peyğamber behiştge kirdi, çıkmadı.

[4b] (1) Hızır Peyğamber toğuldı hergiz ölmedi.

(2) Meñe üstâd bolsañız cevâbım şoldur.”

(3) el-kışşa: Şeyh Cüneydî birle ol keçe hem-şoşbet (4) bolup du‘âsını alıp yolğa kirdi. (5) kitip barur irdi. İki qaraxçınıñ qolığa (6) giriftâr boldı. Ğarîb’niñ yanında hiç (7) nerse tapmadı. “Bâzârda satıp furûhte (8) kılay.” dip aydı ki “Ey oğul! Bizge kul (9) bolğıl. Bolmassen öltürürmiz.” didi. (10) Ğarîb aydı ki “Ölgendin kul bolğan yahşı-[5a]-dur.” dip qaraxçılarnıñ aldığa kirip mañdı. (2) el-kışşa: Söz işitmek kerek. Ğarîb’din (3) ayrılıp sinesini bul yerge koyup yattı. (4) Hiç dem-sâz bolmadı. Her tarâfdın Şâh-(5)-şanem’ni algalı harîdâr pâdişâhlardıñ (6) kişi keldi. Şâh ‘ Abbâs, kızı-(7)-niñ zebûnlığıdın söz aytıp yandurdu. (8) Bir kün pâdişâh müneccimlerini aldığa (9) çarlap kur‘a saldurdu ki “Bu kızım (10) neme kesel bolupdur? Neme devâdur?” didi. [5b] (1) Kur‘a-endâzlar kur‘a salıp aydı ki “Muñe yahşı (2) bâğ bostân, hurrem gülistân bolsa temâşâ (3) kılsa köñli açılır.” didi. Anda pâdişâh (4) yasavullarnı buyurdu ki “Ne yerde hüş-hevâ (5) cây bolsa tafîñlar.” dip Tuna deryâsınıñ (6) lebide bir bâğ yakın kılıp pâdişâhğa (7) haber kıldılar. Pâdişâh hâzinesini hattâ (8) “Her ne lâzım bolsa algıl, bâğni âreste (9) kılıñlar.” dip “Şâhşanem’niñ

³¹ “dırahtdur” olmalıdır.

hizmetige ⁽¹⁰⁾ yüz kenîzek, kırk kıl lâzım bolsun.” dedi. [6a] ⁽¹⁾ Neçe bāgbānı çıkardı. Yüz kenîzek rāst ⁽²⁾ boldı. Bir kem kırk kıl yakın boldı. Ammā bir kıl ⁽³⁾ kemyeb qaldı. Bāzarda kıl istep ⁽⁴⁾ yörür irdi. Nāgāh bir bezirgāndın alup ⁽⁵⁾ barsa iki ādem bir kılını bāzārğa salıp-⁽⁶⁾-dur. Bāgbān körüp hārīdār boldı. Aydı: ⁽⁷⁾ “Bedeli neme?” Bular aydı: “Miñ tılā.” Bāgbān ⁽⁸⁾ aydı: “Miñ tılā fedā bolsun. Şāh-ı firge ⁽⁹⁾ münāsib iken.” dip hemyāndın ⁽¹⁰⁾ miñ tılā çıkarıp berip yolğa [6b] ⁽¹⁾ kirdi. Şāhşanem’niñ bāgbānını Ğarīb ⁽²⁾ pilmedi. Ğarīb ikenni ol bāgbān pilmedi. ⁽³⁾ Yolda barğunca soradı: “Ey oğlum! Sen ⁽⁴⁾ rāstıñni aytgıl. Sen kıl mu? Atıñ neme?” ⁽⁵⁾ dedi. Ğarīb aydı: “Siz pul berip aldıñız. ⁽⁶⁾ Kıl tururmen. Ammā atım Gül turur.” dedi. Bāgbān-⁽⁷⁾-niñ hiç oğul kıızı yok irdi. Aydı kim ⁽⁸⁾ “Ey oğul! Meñe kıyāmetlik oğul bolgıl. ⁽⁹⁾ Siz hem kıyāmetlik ata boluñ.” dip ⁽¹⁰⁾ va’ de kılıtıp Şāhşanem’niñ bāğığa [7a] ⁽¹⁾ bardı. Ğarīb şıdık-ıhlāş birle hizmet ⁽²⁾ kılur irdi. Vaqt-i bahār bolup bāğniñ ⁽³⁾ gülleri açılıp bülbüller nevāzışğa ⁽⁴⁾ keldi. Bāgbān baba aydı: “Ey oğlum! Men ⁽⁵⁾ Şanem’niñ bāgbānı tururmen. Bāğçede gül ⁽⁶⁾ açılıpdur. Meñe gül tiretip bergil. ⁽⁷⁾ Şāhşanem’niñ aldığa alıp [barıp ⁽⁸⁾ in’ām alıp kiley.]³² dedi. Ğarīb ⁽⁹⁾ bāğığa alıp kirdi. Gül yasadı. ⁽¹⁰⁾ Ğarīb hem bir gül yasadı. Munı [7b] ⁽¹⁾ güllergā qoştı. Ammā Ğarīb bir fārçe kāğıdğa ⁽²⁾ bir nāme fitip gül arasığa finhān kılıp irdi. ⁽³⁾ Ol bāgbān muma Şāhşanem’niñ ordasığa ⁽⁴⁾ yetti. Şāhşanem bī-ħod bolup yatar irdi. ⁽⁵⁾ Bāgbān deste gülleri başıda tutup ⁽⁶⁾ turadurlar. Şanem’niñ dimāğığa Ğarīb-⁽⁷⁾-niñ büyü keldi. ‘Aṭsa urup hūşığa ⁽⁸⁾ keldi. Közini açıp bāgbānı kördi. ⁽⁹⁾ Başıda deste deste gül tutup ⁽¹⁰⁾ turadur. Şāhşanem qol sunup [8a] ⁽¹⁾ iki qolığa iki deste gül aldı. Bir güldin ⁽²⁾ büy-ı muhabbet kiledür. Bir güldin hiç nerse ⁽³⁾ ḥāşıl bolmaydur. Şāhşanem “Bu gülni ⁽⁴⁾ kim tüzdi?” dip mumağa qarap bu ⁽⁵⁾ beytni oqudı:

⁽⁶⁾ “Çemenler içinde nāzik çemen bar.

⁽⁷⁾ Muma beyān eyle, munı kim tüzdi?

⁽⁸⁾ Rāstın digil meñe eylegil ızhār.

⁽⁹⁾ “Barın özüm tüzdüüm zīnet eyledi[m].” [8b] ⁽¹⁾ Libāslar keyip kırk kenîzek Aqça Ayna³³ ⁽²⁾ atlandı. Anda bāgbānlar haber-dār bolup ⁽³⁾ yüz kenîzek ayağığa pāy-endāz salıp ⁽⁴⁾ kırk kıl hizmetide turdı. Ğarīb ⁽⁵⁾ çehār-bāğdaki güller arasında ⁽⁶⁾ yaşunup yattı. Şāhşanem bāğğa ⁽⁷⁾ kelip altun muraşsa’ kılgan taht ⁽⁸⁾ üzere ber-qarār boldı. Közi her ⁽⁹⁾ tarāfdā irdi. “Ğarīb’ni kıyadın ⁽¹⁰⁾ tafipturarmen.” dip barça kenîzekleri [9a] ⁽¹⁾ mey berip mest kıldı. Şanem birle Aqça qaldı. ⁽²⁾ Şanem, Ğarīb özini celī āşkārā kılır ⁽³⁾ dip yığladı. Aqça aydı: “Öziñiz raqīb-⁽⁴⁾-lerdin ḥazer kıılmaq kerek. Ammā Ğarīb ⁽⁵⁾ raqīblerdin ḥazer kılıp turadurğan-⁽⁶⁾-dur. İmdi keçe boldı. Özini celī āşkārā ⁽⁷⁾ kılır dip turup irdi.” Gül arasındın ⁽⁸⁾ Ğarīb ḥavzge bir kesek taşladı. ⁽⁹⁾ Şanem “Bu Ğarīb’niñ nişānesidür.” ⁽¹⁰⁾ dip gül arasığa yügürdi. İki [9b] ⁽¹⁾ ‘āşık birbirige közi tüşti. Bī-ħodluq

³² Uygur Türkçesiyle yayımlanmış nüshada bu bölüm “Şāhşanem’niñ aldığa alıp barurmen. ‘Şahsenem’in huzuruna çıkacağım.” (Erşednov, 1984: 237) ifadesiyle bitmektedir.

³³ “anne” olmalıdır.

(2) urdı. Hüşıdın kitip yıķıldı. Aķça (3) Ayna bularnıñ başını tiziġa aldı. Zemān-(4)-dın soñ hüşıġa keldi. Şāhşanem Ğarīb'ġa (5) ķarap bu beytni oķudı:

(6) “Kil, Ğarīb cān, seyr iteli bu bāġ[nı].

(7) Lebler körsün balıñ temāşasını.

(8) Sal ķoluñnı boynumġa, cānım sedāġa³⁴

(9) Tiller körsün balıñ temāşasını.

(10) Allāhım yarattı cennetde rıdvān.

[10a] (1) Bu dūnyāda berip ķımmet elvān

(2) yār üçün neçe yıl yördi ser-gerdān.

(3) Leylī körsün Mecnūn temāşasını.

(4) ‘Aşķ otı her kimni eylegey nā-şād.

(5) Uçraġanlar tümen miñ eyledi feryād.

(6) Neçe yıl taġlarını ķazdılar Ferhād.

(7) Şirīn körsün Ferhād temāşasını.

(8) Her kimge bu felek saldı miñ sevdā

(9) Cihān bāzārıda yüz tümen ġavġa.

(10) On iki yıl deryāda öttiler ‘Azrā.

[10b] (1) Vāmıķ körsün ‘Azrā temāşasını.

(2) İki ‘aşıķ keldi bir dik cem‘ olup

(3) Sīneleri dāġlap közi nem bolup

(4) Sen Ğarīb-cān ‘aşıķ Şanem cān bolup

(5) Aķça körsün bizler temāşasını.

(6) el-ķışşa: Şanem birle Aķça, Ğarīb taġtıġa (7) kelip barça kenīzeklerni uyġatıp (8) didi ki “Ğarīb’niñ bu bāġda iken-(9)-ni zinhār kişige aytmañlar.” didi. (10) Şanem’din kenīzekler bu sözni işitip barca kenīzek-[11a]⁽¹⁾-ler ķasem yād ķıldı. “Hiç kişige aytasmız.” didiler. (2) Şanem birle Ğarīb kırķ keçe kundüz şoġbetde (3) boldı. Bir kün Ğarīb bāġda bir arıķ (4) levide yatıp uyķulayıp irdi. (5) Bir kenīzek hūyķalap çıķıp kelip (6) Ğarīb’ni uyķuda körüp hūydy. (7) Ğarīb ķolınıñ arķasıda bir ġāhī (8) urdı. Ol kenīzekniñ aġzı ķanadı. (9) Atı Suçma Kız irdi. Feryād urup (10) Bāġdın çıķıp pādişāhniñ ķaşıġa [11b] (1) kitti. Şanem, kenīzekler birle ķoġlatıp tutalmadı. (2) Anda Şanem Ğarīb’ġa ķarap bir söz didi:

(3) Ğarīb’niñ baġıñdın

(4) Düşmen boldı cihān meñe.

(5) Bu kün miñ sevdā tilerim.

³⁴ Kelime eserin Uygur Türkçesiyle yazılmış nüshasında “sediġa” şeklinde olup “sadaka” anlamındadır (Necip, 1995: 344). “Sal ķoluñnı boynumġa cānlar sediġa” (Erşednov, 1984: 285).

- (6) Sen eylediñ ziyān meñe.
 (7) Meni şimşirsiz öltürdüñ.
 (8) Gāh meni köydürdüñ.
 (9) Bir gül idim soldurduñ.
 (10) Āhır zemān boldı meñe.

[12a] (1) Meni eylediñ bī-çāre.

- (2) Yüregimge saldıñ yāre.
 (3) Bağrım boldı pāre pāre.
 (4) Bu derd kim boldı meñe.
 (5) Şanem aytur:
 “Ey mihr-bān!
 (6) K̄aygu boldı bu şīrīn cān.
 (7) Kişi kelür hemīn zemān.
 (8) Zindān boldı cihān meñe.”
 (9) el-kışşa: Ġarīb, Şanem ’din bu sözni işitip [...]”³⁵ (Jarring, 1982: 18 - 7).

4. Aktarma (Çağatay Türkçesi - Türkiye Türkçesi)

[1b] Benim gönlümü almadan, Canım abim nereye gidiyorsun? Annem hizmetini görmeden, Kefene sarıp sarmalamadan, Kendi eliyle gömmeden, Canım abim nereye gidiyorsun? Garip kısaca şunları söyledi: “Ey kardeşim! Annemi ve seni (Gülcemal’i) Allah’a emanet ediyorum.” Gülcemal bayıldı.

[2a] Garip “Kişi aşk belasına tutulduğunda anne babasını dinlemezmiş.” diyerek yola çıktı. Gülcemal’in yanındaki kızlar onu ayılıp annesine teslim etti. Garip o gün öğle namazına doğru bir dağın eteklerine vardı. O dağın bir yerini Şeyh Cüneyd-i Bağdâdî mesken tutmuştu. Garip “Kişi mürşide intisab etmeyince isteklerine ulaşması mümkün olmaz.” diyerek mağaranın önüne geldi ve orada beklemeye başladı.

Şeyh Cüneydî, murakabe hâlindeyken on iki yaşında bir çocuğun gelip kendisini beklediğini gördü. Kandile yağ ve fitil koydu. Garip’i bir mürşidin duasıyla göndermeyi istedi. “Kişinin evine misafir geldiğinde onu karşılamaya ev sahibi çıkmalıdır.” diyerek yerinden kalktı. Mağaradan çıktı, gelip Garip’i gördü [3a] ve ona “es-selâmu aleyküm” garip aşığım! Allah, Resul-i Ekrem’i neyden yarattı? Resul için kaç deniz yarattı? Oğlum eğer âşık isen bana cevap ver.” dedi. Garip selamı aldıktan sonra şöyle cevap verdi: “Allah Resul-i Ekrem’i nurdan yarattı. Resul için yedi deniz yarattı. [3b] Size üstadım olarak cevabım budur. Cüneydî tekrar

³⁵ Metin burada sonlanmaktadır. İfadenin yarım kalmasından metnin devam ettiği anlaşılmaktadır.

sordu: “Hangi ağaç bedenden su içer? Hangi ağaç âlemi sarar? Hangi kuş dört tarafa uçup gider? Oğlum aşık isen bana cevap ver.” Garip şöyle cevap verdi: İman ağacıdır bedenden su içer. Gönülün bir dalı âlemi sarar. **[4a]** Ruhumuz bir kuştur uçup gider. Size üstadım olarak cevabım budur. Cüneydî tekrar sordu: “Cennete girip de çıkmayan, göğe çıkıp da inmeyen, doğum da ölmeyen kimdir? Oğlum âşık isen bana cevap ver.” Garip şöyle cevap verdi: “İsa Peygamber göğe çıktı, inmedi. İdris Peygamber cennete girdi, çıkmadı. **[4b]** Hızır Peygamber doğdu, ölmedi. Size üstadım olarak cevabım budur.”

Sözün kısası Şeyh Cüneydî ile o gece sohbet edip tekrar yola çıktı. Yolda giderken iki eşkiyanın eline düştü. Eşkiya Garip’in üstünde hiçbir şey bulamadı. Garip’i pazara götürüp satalım, dediler: “Ey oğul! Sen bizim kölemiz ol. Olmazsan öldürürüz.” dediler. Garip “Bunların kölesi olmak, ölmekten **[5a]** iyidir.” diyerek bunlarla birlikte gitti.

Kısacası sözü işitmek gerek. (Senem) Garip’ten ayrılıp göğsünü yere koyup yattı. Arkadaş, dost hiç kimseyi istemedi. Şah Senem’i almak için her yandan insanlar geldi. Şah Abbas kızının hasta olduğunu söyleyerek bunları geri çevirdi.

Bir gün padişah kızının hastalığını öğrenmek ve hastalığının çaresini bulabilmek için müneccimleri çağırttı ve fal baktırdı. **[5b]** Müneccimler şöyle dediler: “Senem güzel bir bağda bahçede, gül bahçesinde yaşarsa rahatlar, iyileşir.”

Padişah maiyetindekilere böyle güzel yer bulmalarını emretti. Onlar da gidip Tuna nehrinin kenarında bir yer buldular ve padişaha haber verdiler. Padişah hazinesi başta olmak üzere her ne lazımsa alınıp oranın (müneccimlerin dedikleri şekilde) düzenlenmesini emretti. Şahsenem’in hizmetine yüz cariye kırk da köle hazırlansın, dedi. **[6a]** Birçok bahçıvan bulundu, yüz cariye de hazır edildi, kırka yakın köle de getirildi; ancak bu kırk kişiden bir kişi eksik kaldı. Bahçıvan sayısını tamamlamak için köle pazarına çıktı. O sırada iki kişinin birini satmakta olduğunu gördü ve onlara onun fiyatını sordu. Bunlar da “Bin altın.” dediler. Bahçıvan “Bin altın feda olsun.” dedi. “Şaha layıktır.” diyerek çantasından bin altın çıkarıp verdi ve geri **[6b]** döndü.

Garip bahçıvanın Şahsenem’in bahçıvanı olduğunu anlamadı. O bahçıvan da onun Garip olduğunu anlamadı. Yolda giderken bahçıvan sordu: “Ey oğlum! Sen bana doğru söyle. Sen köle misin? Adın nedir?” Garip şöyle cevap verdi: “Siz para verip aldınız. Ben sizin kölenizim. Ama adım ‘Gül’dür.” Bahçıvanın hiç çocuğu yoktu. Şöyle dedi: Ey oğul! Sen benim ahiret oğlum ol.” Garip de “Siz de benim ahiret babam olun.” diyerek ahitleştiler.

Şahsenem’in bağına **[7a]** vardılar. Garip canla başla çalışıyordu. Bahar geldi, bağın güleri açıldı, bülbüller şakımaya başladı. Bahçıvan baba şöyle söyledi: “Ey oğlum! Ben

Senem'in bahçıvanıyım. Bahçede güller açmıştır. Bana gül toplayıp getir. Şahsenem'in yanına gidip [yiyecek bir şeyler alıp geleyim.]³⁶ Garip bağa gitti, gül topladı. Garip ayrıca bir kâğıt parçasına mektup yazarak bunu [7b] güllerin arasına sakladı.

O bahçıvan baba, Şahsenem'in mekânına vardı. Şahsenem baygın hâlde yatıyordu. Bahçıvan da toplanan gülleri onun başucunda tutuyordu. Şahsenem'in burnuna Garip'in kokusu geldi. Aksırarak ayıldı. Gözünü açtığında başucunda bahçıvanı, elinde deste deste güllerle beklerken gördü. Şahsenem ellerini uzattı ve her [8a] iki eline birer gül demeti aldı. Demetin birinden aşk kokusu geliyor diğerinden ise hiçbir şey gelmiyordu. Şahsenem "Bu gülleri kim derdi?" diye sorarak babaya baktı ve şu beyti okudu: Güller içinde nazık bir gül var. Muma söyle bunu kim derdi? Doğru söyle bana açık et bunu. Baba "Hepsini ben derdim, donattım." dedi.

Kırk halayık ve Akça Anne [8b] elbiselerini giydiler, atlarına bindiler. O sırada bahçıvanlar bundan haberdar oldular ve Şahsenem'in ayaklarına halı attılar. Kırk köle, Şahsenem'e hizmet etmeye başladı.

Garip, bağdaki güllerin arasına gizlendi. Şahsenem bağa geldi, altın işlemeli taht üzerine yerleşti. Gözleriyle her yanı süzüyordu. Garip'i nasıl bulabilirim acaba diye düşündü ve bütün halayıklarına [9a] içki vererek onları sarhoş etti. Sadece Senem ile Akça kaldı. Senem "Garip kendini (nasıl) gösterecek?" diyerek ağladı. Akça "Sizin kendinizi Garip dışındakilerden saklamanız gerekir. Garip kendisini sizin dışımızdakilerden koruyor. Artık gece oldu. Garip kendisini açık eder." dedi. Garip güllerin arasından havuza bir taş attı. Senem "Bu Garip'ten bir işarettir." diyerek güllerin arasında gezinmeye başladı. İki [9b] âşığın gözleri birbirine değince her ikisi de düşüp bayıldı. Akça Anne bunların başlarını dizine aldı. Bir müddet sonra kendilerine geldiler. Şahsenem Garip'e bakarak şu beyti okudu: Gel, Garipcan seyredelim bu bağı. Dudaklar görsün balın temaşasını. At elini boynuma, canım kurban olsun. Diller görsün balın temaşasını. Allah'ım yarattı cennette Rıdvan. [10a] Dünyada verip türlü türlü kıymet, yâr için yürüdü perperişan. Leyla görsün Mecnun'un temaşasını. Aşk ateşi herkesi eyler mutsuz. Değenler etti çok çok feryat. Yıllarca dağları kazdı Ferhat. Şirin görsün Ferhat temaşasını. Bu felek kime verdiyse bin sevda, cihan pazarında yüz bin kavga. On iki yıl denizde gitti Azra. [10b] Vamık görsün Azra temaşasını. İki âşık bir araya gelip bir oldu. Gönülleri dağlayıp gözü namlendi. Sen Garipcan, âşık Senemcan olup, Akça görsün bizler temaşasını.

Kısacası Senem ile Akça, Garip'in bulunduğu yere geldiler ve bütün halayıkları uyandırıp onlara "Garip'in bu bağda olduğunu kesinlikle hiç kimseye söylemeyeceksiniz."

³⁶ Uygur Türkçesiyle yayımlanmış nüshada bu bölüm bulunmamaktadır.

dediler. Halayıklar Senem'e söylemeyeceklerine dair [11a] yemin ettiler. "Hiç kimseye söylemeyeceğiz." dediler. Senem ile Garip kırk gün kırk gece muhabbet üzere oldular.

Garip bir gün bir nehir kenarında yatıp uykuya dalmıştı. Bir halayık bağırarak geldi ve Garip'i uykuda görünce tekrar bağırdı. Garip elinin tersiyle halayığa vurdu. Halayık'ın ağzı kan içinde kaldı. Halayık'ın adı "Suçma Kız" idi. Feryat figan bağdan çıktı ve padişahın huzuruna [11b] çıktı. Senem diğer halayıklarla birlikte onu kovalasa da yakalayamadı. O an Senem Garip'e bakarak şöyle dedi:

"Garip'in bağında düşman oldu cihan bana. Bu gün bin sevda dilerim. Sen ettin ziyan beni. Beni kılışsız öldürdün. Kâh beni öldürdün. Bir güldüm soldurdun. Ecelim yakın oldu bana. [12a] Beni ettin biçare. Yüreğimi yaptın yâre. Gönlüm oldu pare pare. Bu derd, dert oldu bana." Senem şöyle devam etti: "Ey sevgili! Kaygılandı bu tatlı can. Kişi gelir her zaman. Zindan oldu cihan bana." Garip Senem'den bu sözleri duyunca /.../

5. Sonuç

Anadolu ve Türkistan'da çok sevilen ve halk âşıklar tarafından yüzyıllar boyu anlatılagelen hikâyelerden biri Garip Senem Şah Hikâyesidir. Hikâyenin bu denli sevilmesi ve hemen hemen Türklerin yaşadığı bütün coğrafyalara yayılması farklı varyantların oluşmasına neden olmuştur. Bu varyantlardan biri de Gunnar Jarring'in 1982 yılında *Literary Texts From Kashgar* adlı eser içinde yayımladığı Garip Senem Şah Hikâyesidir.

Garip Senem Şah Hikâyesi, klasik sonrası dönem Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Eserde "bol-" fiilinin yanı sıra bir yerde "ol-" fiilinin de kullanılması müstensih hatası değilse Oğuz Türkçesinin etkisiyle açıklanabilir. Ayrıca eserde kalınlık - incelik uyumunun sağlam, düzlük – yuvarlaklık uyumununsa gelişmekte olduğu tespit edilmiştir.

Metindeki kelime kadrosunun çoğunlukla Türkçe kelimelerden oluştuğu görülür. Alıntı kelimelerde ise Farsça göze çarpar. Farsçadan sonra Arapça gelir. Alıntı kelimeler içinde Farsçanın ağırlıkta olması Çağatay Türkçesinin Farsça ile coğrafi yakınlık içinde olmasıyla açıklanabilir.

Eserin dil özelliklerine bakıldığında, hikâyenin Çağatay Türkçesinin son döneminde yazıya geçirildiği söylenebilir. Tarihî metinler üzerinde yapılan çalışmalar, hem metinleri hem de bu metinlerde kullanılan dili ortaya koymak bakımından önem arz eder.

Kaynaklar

- AKALIN, Ş. H. vd., (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____, (2005), *Yazım Kılavuzu*, 24. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKAR, A. (2005). *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ARAT, R. R. (1987). “Türkçe Metinlerde Kapalı e/i Meselesine Dair”, *Makaleler I*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ATNUR, G. (2007) “Kazan Tatarlarında ‘Şahsenem ve Garip’ Hikâyesi”, *Millî Folklor*, Yıl: 19, Sayı: 76, s. 149 - 156.
- AVCI, Y. (1997). “Özbek Türkçesinde Ünlü Uyumlarına Dair”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Güz, Sayı: 4, s. 166 - 172.
- BANGUOĞLU, T. (2000). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAŞDAŞ, C. (2014). “Türkçede Üçüncü Şahıs İyelik Eki ve Zamir n’si”. *International Journal of Social Science*, Number: 30, p. 147-161.
- BERBERCAN M. T. (2011). “Buğra Tezkiresinden Parçalar (Transkripsiyon - Dil Özellikleri Üzerine Üzerine Bazı Açıklamalar - Tercüme”, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/4, Fall, s. 431-455.
- BERDAK, Y. vd., (1994), *Sözlük – Özbekistan Türkçesi – Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi – Özbekistan Türkçesi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- BODROGLİGETİ, A. J. E., (2001). *A Grammar of Chagatay*, Lincom Europa, Languages of the World/Materials 155, Muenchen.
- CSATÓ, É. Á. vd., (2014., “Profesör Walter Björkman’ın Mirası”. *Türkbilgi*, 2014/27, s. 137-153.
- COŞKUN, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,
- ÇAKMAK, S. (2016). “*Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risaleleri - Giriş - İnceleme - Metin - Dizin*” Yayınlanmamış Doktora Tez. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DEMİR, N. vd., (2015). *Oğuzname*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, F. (1997). *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- DİLÇİN, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DOĞAN, A. (2011). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- ECKMANN, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- _____, (2003), *Harezmi Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Yayıma Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERASLAN, K. (1970). “Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair”. *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 18, s. 113-124.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill Leiden, Boston.
- ERGİN, M. (1981). *Azeri Türkçesi*, İstanbul: Ebru Yayınları.
- _____. (1993), *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.

- ERŞEDNOV, B. (1984). “*Garip ve Senem*”, *Bulak - Uygur Klasik Edebiyâtı ve Halk Egiz Edebiyâtının Mecmuesi*. Umûmi 11 san, Urumçi: Şincan Halk Neşriyâtı.
- GABAIN, A. V. (1995). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çeviren: Mehmet Akalın) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLENSOY, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- _____. (2003), *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- JARRING, G. (1946). *Materials to the knowledge of Eastern Turki, Tales, Poetry, Proverbs, Riddles, Ethnological and Historical Texts from the Southern Parts of Eastern Turkestan with Translation and Notes*, Lund: CWK GLEERUP.
- _____. (1979), *Åter till Kashgar: Memoarer i nuet*, Stockholm: Bonniers.
- _____. (1982), *Literary Texts From Kashghar - The Original Texts In Facsimile Edited With a Preface*, Publications of the Royal Society of Letters at Lund, CWK GLEERUP, Lund, Sweden.
- _____. (1986). *Return to Kashgar. Central Asian Memoirs in the Present*, (Çeviren: N. Car. Durham). Duke: Duke University Press.
- JOHANSON, L. (2002). *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler*. (Çeviren: Nurettin Demir - Emine Yılmaz). Ankara: Grafiker Yayınları.
- KARAAĞAÇ, G. (2013), *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- _____. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAHAN, L. (2014). *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KANAR, M. (2000): *Farsça – Türkçe Sözlük*. İstanbul: Deniz Kitabevi.
- _____. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- KOÇAOĞLU, T. (2003). “Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi”. *Türk Kültürü*, Sayı: 483-484, s. 266-281.
- KÖSE, N., İNAYET, A. (1996). “Aşık Garib’in Türkmen ve Uygur Varyantları Üzerine”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 1, s. 43-57.
- MUTÇALI, S. (2014). *Arapça - Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- NECİP, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Ruşçadan Çeviren: İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK, M. (1995). *Farsça Dilbilgisi*. Ankara: Murat Kitabevi Yayınları.
- ÖZYALÇINER, A. (2007). *Âşık Garip ile Şah Senem*. İstanbul: Merkez Kitapçılık.
- SAMİ, Ş. (1989). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- SERTKAYA, O. F. (2012). “Etimoloji Nedir - Ne Değildir ve İsimden İsim Yapan +ay / +ey Eki Üzerine”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19, 1, s. 43 - 72.
- STEINGASS, F. J. (2005). *A Comprehensive Persian – English Dictionary*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi Yayınları.
- TİMURTAŞ, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer – Metin – Sözlük*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- TÖRNVALL, G. (2014). “Hoten ve Kaşgar’dan: Gunnar Jarring ve Jarring Koleksiyonu”. (Çeviren: Serkan Çakmak), *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, s. 103 - 111.
- TÜRKMEN, F. (1995). *Âşık Garip Hikâyesi, İnceleme – Metin*. Ankara: Akçağ Yayınları,
- ÜNLÜ, S. (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜŞENMEZ, E. vd., (2016), *Özbekçe Türkçe Sözlük*. İstanbul: Türk Dünyası Vakfı.
- YILMAZ CEYLAN, E. (1991). “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”. *Türk Dilleri Araştırmaları*, s. 151-156.